

Folkmordet på romer under Förintelsen

En guide till minnesplatser i Polen

Dan Hultqvist, Josefina García Hultqvist och Jennie Karlsson

Författarpresentationer

Dan Hultqvist är pedagog vid Sveriges museum om Förintelsen, studierearrangör och före detta lärare. Dan har genomgått Göteborgs universitets utbildning "Tolerans, identitet och extremism" och deltagit i utbildning om Förintelsen vid Yad Vashem i Jerusalem.

Josefina García Hultqvist är legitimerad lärare i bland annat historia, religion och samhällskunskap, samt förstelärare med inriktning på värdegrundsfrågor. Josefina har genomgått olika utbildningar med inriktning på Förintelsen, bland annat lärarseminariet vid Yad Vashem i Jerusalem och kursen "Historiografi, exkursionspedagogik och Förintelsens minnesplatser", Forum för levande historias och Segerstedtinstitutets gemensamma kurs, vid Göteborgs universitet. Hon har genomfört ett flertal studieresor till Förintelsens minnesplatser i Polen.

Jennie Karlsson är historielärare och doktorand i barn- och ungdomsvetenskap på Segerstedtinstitutet vid Göteborgs universitet. Hennes forskningsområde är antisemitism i skolmiljö. Hon har undervisat i historiedidaktik på ämneslärarutbildningen vid Jönköping University och har varit verksam som gymnasielärare i historia och svenska. Jennie har genomgått olika utbildningar i undervisning om Förintelsen och har även genomfört flertalet studieresor till Förintelsens minnesplatser i Polen.

Titel: Folkmordet på romer under Förintelsen - En guide till minnesplatser i Polen

Författare: Dan Hultqvist, Josefina García Hultqvist och Jennie Karlsson

Projektgrupp Forum för levande historia: Stefan Andersson och Mia Taikon

Tack till Ola Flennegård och Stéphane Bruchfeld för deras hjälp och stöd i framtagandet av detta material, samt till fotograf Maja-Kristina Nylander.

Grafisk design: Geektown kommunikationsbyrå

Utgiven: mars 2023

Forum för levande historia Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm

info@levandehistoria.se

www.levandehistoria.se

ISBN: 978-91-987880-0-6

© Forum för levande historia

Reproduktion tillåtes med angivande av källan.

Omslag: från vänster Sofia (Brzezinska) Taikon, Ceija Stojka.

Innehåll

Författarpresentationer	2
Förord	5
Att använda materialet Folkmordet på romer	6
Inledning	7
Historisk bakgrund	11
Lagstiftning och registrering i Tyskland före 1933	12
Förföljelser av romer åren 1933–1939	12
Nürnberglagarna och det tyska rashygieniska forskningsinstitutet	14
Robert Ritter, Eva Justin	
Heinrich Himmler och ”den slutgiltiga lösningen av zigenarfrågan”	16
De första deporteringarna av romer	17
Andra världskriget och folkmordet på romer	17
Arresteringar, interneringar och deportationer av romer	18
Reinhard Heydrich	
Deportationer till Generalguvernementet	19
Heinrich Himmler och Auschwitzdekretet	21
Deportationer till Auschwitz-Birkenau och andra läger	22
Skjutningar av romer	23
Hanna Brzezinska – överlevande vittne till en massskjutning	
Krigsslutet	25
Efter 1945	25
Fortsatt diskriminering av romer	26
Romerna själva tar initiativ och organiserar sig	26
Minnesplatser att besöka	29
Warszawa	32
Warszawagettot	33
Treblinka	36
Franz Stangl	
Łódź	40
Gettot i Łódź	41
Gettoområdet för romer	42

Den judiska begravningsplatsen	46
Järnvägsstationen Radegast	46
Poznań	48
Chełmno	49
Kraków	51
Kazimierz	52
Tarnów	54
Borzęcin Dolny	55
Szczurowa	56
Żabno	58
Bielcza (Brest District)	59
Auschwitz-Birkenau	62
Den romska avdelningen i Auschwitz-Birkenau, Josef Mengele, Likvideringen av den romska avdelningen i Auschwitz-Birkenau, Register över de romska fångarna i Auschwitz	
Överlevande	71
Walter Stanoski Winter, Wellesina McCrary, Sofia (Brzezinska) Taikon	
Lublin	78
Bełżec	79
Sobibór	83
Avslutande ord	83
Källor	84
Ljud och/eller bild	84
Internetkällor	84
Digitala och tryckta publikationer	85
Bildkällor	86
Bilaga 1	89
Bilaga 2	129

Förord

Vi som haft möjligheten att besöka ett före detta getto eller koncentrationsläger och med god guidning fått höra om de processer och levnadsöden som förknippas med platsen, vet vad ett sådant besök kan betyda. För många väcks frågor som i grunden får oss att fundera över vad människan kan utsättas för och vara kapabel till.

Forum för levande historia har under flera år arrangerat studieresor till Förintelsens minnesplatser, samt tagit fram handledningar och guideböcker som stöd till skolor och andra arrangörer av studieresor. År 2018 fick Forum för levande historia ett extra uppdrag av regeringen med syftet att bidra till att stärka kvaliteten på hågkomstresor till Förintelsens autentiska platser. Genom att öka kvaliteten på och antalet besök till Förintelsens minnesplatser är förhoppningen att respekten för alla människors lika värde ska stärkas. Ett av flera resultat av uppdraget är denna handledning. Vi har valt att belysa, det ofta förbisedda, folkmordet på romer under Förintelsen. Med utgångspunkt i historiska händelser och livsöden från det ockuperade Polen beskriver vi den politik som låg till grund för nazisternas folkmord på romer.

I undervisning, forskning, populärkultur och minneshållande krävs att det finns sakliga och tillgängliga fakta om hur och varför romer drabbades. Information som det varit ont om under hela efterkrigstiden, ända in i våra dagar. Trots olika initiativ på både statlig nivå och inom civilsamhället, i såväl Sverige som flera andra länder, finns fortfarande mycket att göra.

Kunskap om det folkmord som drabbade den romska gruppen i Europa under andra världskriget är nödvändig för att förstå dagens situation för romer i Sverige och i andra länder. Fördomar och hat mot romer fanns innan kriget och de finns idag. I vissa länder inom EU är respekten för den romska minoritetens grundläggande mänskliga rättigheter och rättskyddet mycket svagt. Den nazityska politiken och propagandan pekade ut de individer som inte skulle få finnas i den nazistiska idealstaten. Tankegångar som återfinns idag i den retorik som konstruerar föreställningar om vi och dom, vilka som "hör hit" och vilka som inte anses "passa in".

Stockholm mars, 2023

Petra Mårseius

Överintendent, Forum för levande historia

Att använda materialet Folkmordet på romer

Vi hoppas att du som engagerar dig i frågor om demokratins utmaningar genom att relatera till lärdomar från Förintelsens historia ska få nytta av denna handledning. Som du kommer att märka dyker ibland samma innehåll upp på flera ställen i texten. Det beror på att vi har haft den geografiska platsen som utgångspunkt. För den som besöker en eller ett par platser, har vi därför inkluderat relevanta fakta av mer generell slag på flera ställen i texten.

Materialet kan användas när du planerar en studie- eller exkursionsresa och som faktaunderlag vid en minnesplats. Använd gärna materialet tillsammans med handledningen *Till Förintelsens minnesplatser i Polen* av Christer Mattsson och Kristian Gerner, samt guideböckerna med samma namn av Peter Johnsson. Du finner dem på Forum för levande historias hemsida.

För mer information om Forum för levande historias arbete med hågkomstresor, se www.levandehistoria.se.

QR-koder

På några sidor finns QR-koder angivna för att göra det lättare att lokalisera vissa platser. Använd mobilen för att få rätt koordinater.

Teckenförklaring till de kartor som finns i materialet

Arbetsläger

Avrättningsplats

Förintelseläger

Getto

Inledning

Den romska gruppen härstammar med största sannolikhet från norra Indien. Även om historiska källor saknas, har detta kunnat fastslås genom kartläggning av de romska språkens och andra språks utbredning i Europa. Cirka 1 000 av de ord som används i olika romska dialekter består av indiska arvord. Någon gång mellan år 1100 och 1200 kom romer till olika områden i Grekland som en följd av den första vandringen i början av 1000-talet. De flydde från norra Indien efter en invasion av ghaznaviderna, ett muslimskt folk av turkiskt ursprung från nuvarande östra Afghanistan.

På 1300-talet började romerna återigen att förflytta sig och källor visar på att de då tog sig till Balkan och Centraleuropa. Under 1400-talet nådde de Västeuropa och därefter vidare till Skandinavien, Ryssland och de brittiska öarna.

Från 1500-talet finns det flera av varandra oberoende källor som nämner närvaro av olika romska grupper i det svenska samhället.

Nästa stora vandring utgick på 1800-talet från Valakiet och Moldavien. Här hade romer varit förslavade i 500 år och hållits kvar i kloster och gods för att den övriga befolkningen skulle kunna ta del av deras skickliga yrkeskunskaper, främst inom konst- och metallsmide. Denna andra vandring medförde att den romska befolkningen spred sig bortom Europa ut i hela världen, en omflyttning som varade fram till första världskrigets slut. Den tredje vandringen kallas de olika förflyttningar som romska grupper gjort sedan andra världskrigets slut och fram till idag.

Eftersom stora delar av den romska gruppen historiskt sett har tvingats flytta runt, har detta också inneburit ett utanförskap när det gäller sysselsättning, boendeform och traditioner. Romers roll i samhället har varierat mycket från land till land, men gemensamt för romer i alla länder är att man framför allt har försörjt sig på sitt hantverk och sin expertis inom vissa områden. Yrkesskickligheten inom konst- och metallsmide har varit särskilt utmärkande. Även i Sverige var det vanligt förekommande att romer anlätades för sin hantverksskicklighet. Det finns uppgifter från 1600-talet som tyder på att romer tilläts slå sig ner i Sverige och ägna sig åt hantverk och handel men också att de så småningom även försörjde sig på kringresande cirkus- och nöjesverksamhet. Den romska musiken var allmänt uppskattad i samhället, likaså de efterfrågade duktiga romska smederna som fick uppdrag av bland annat svenska kyrkan. Både musiken och hantverket uppskattades, men personerna bakom, det vill säga romerna, accepterades inte och tilläts i allmänhet inte att döpas i den svenska kyrkan även om det inte fanns laga hinder för detta.

Den romska, i grunden påtvingade livsstilen, där många var kringresande utan möjlighet till ett fast boende, innebar att de flesta romer saknade identitetshandlingar och inte var mantalsskrivna hos myndigheter. Det går idag inte att säga hur stor den romska befolkningsgruppen var i Europa vid tiden för andra världskrigets utbrott. Det är en av anledningarna till att antalet offer för folkmordet varierar starkt mellan olika källor.

Den strukturella antiziganismen som varit uppenbar i olika delar av Europa har försvårat och försvårat än idag för romer att bli en aktiv del av majoritetssamhället och därmed kunna lyfta fram hela sin historia. Idag bor det 10 till 12 miljoner romer i Europa, sex miljoner av dem bor i EU och utgör därmed den största minoriteten i unionen. Trots att det idag finns tydliga EU-ramverk för att undvika diskriminering av romer, berövas många romer ännu rätten till bostad, sjukvård, utbildning och arbete i ett flertal europeiska länder.

Romer är en av Sveriges fem nationella minoriteter vid sidan av judar, samer, sverigefinnar och tornedalingar. Vägen dit har varit lång och till stor del präglats av den antiziganism som utmärkt den romska historien. Antiziganismen har lett till rasbiologiska kartläggningar, steriliseringar, fördrivningar samt inreseförbud till Sverige före, under och efter världskrigen.

Människorätsaktivister för idag ännu en kamp för romers rättigheter, i Sverige och i hela Europa. Detta har bland annat medfört att den 2 augusti uppmärksammas som en minnesdag för folkmordet på romer under andra världskriget, att en romsk nationaldag högtidlighålls den 8 april och att den romska flaggan sedan 2011 kan hissas på officiella platser i Sverige. Att i denna reseguide lyfta in det romska perspektivet i historien om de förföljelser och folkmord som begicks av nazisterna under 1930- och 1940-talet är en del i detta arbete.

Västtysklands politiska erkännande av folkmordet på romer under andra världskriget erkändes av förbundskansler Helmut Schmidt i ett uttalande 1982. Det vill säga närmare 40 år efter krigsslutet. Medvetenhet om romernas öde fanns dock tidigt även om uppmärksamheten under efterkrigstiden var låg.

För att förstå romernas historiska utsatthet är det viktigt att förstå hur samhällen med hjälp av befintliga strukturer, fördomar och lagstiftning skapade och befäste ett romskt utanförskap. Det är viktigt att ha detta i åtanke för att förstå de mekanismer som gjorde det möjligt för de tyska nazisterna och deras medlöpare att genomföra folkmordet på romer under andra världskriget. Även om romer idag är en av Sveriges fem nationella minoriteter, så är kunskapen om romers historia och utsatthet låg bland Sveriges befolkning. Mycket återstår att göra för att öka kunskapen. Forskning om folkmordet på romer behöver stärkas, liksom undervisning om hur romer har drabbats och drabbas historiskt och idag, i Sverige och andra länder.

Vi romer är ett folk som i århundraden levt i skuggorna. Vi har aldrig gjort anspråk på att veta det ena eller det andra, eller på att ha en stark personlighet, även om vissa människor menat att så är fallet. Romer eller sinti – vi har alltid hållit oss gömda, och bara väntat på vad som skulle kunna hända. Tyvärr är det enda som hänt elakheter. Före eller efter lägren, samma sak."

(Malmö konsthall, Ceija Stojka, 2020)

Ceija Stojka, 1933-2013, romsk författare och konstnär som överlevde Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück och Bergen-Belsen. Vid ankomst till Auschwitz-Birkenau tatuerades "Z-6399" in på hennes arm, en tatuering hon behöll hela livet.

I denna resehandledning används begreppet romer som ett paraplybegrepp för olika grupper som till viss del har ursprung, språk och kultur gemensamt. Men på platser som besöks i Polen förekommer den engelska terminologin ”roma and sinti people” när samma grupper åsyftas.

I texterna förekommer det romska begreppet Samudaripén som är ett av de begrepp som många romer själva använder för att benämna nazisternas folkmord på romer. Det betyder ”det stora/totala dödandet”. Ett annat vanligt förekommande ord är Porajmos som betyder ”uppflikandet”. Det är dock ett begrepp som vissa romer uppfattar som stötande och som de tar avstånd ifrån.

I kompendiet förekommer på några ställen det svenska ordet ”zigenare” och det tyska ordet ”Zigeuner”, enskilt eller sammansatt med ett annat ord. Språkbruket är föråldrat och diskriminerande, i Sverige använder vi i dag begreppet romer.

I texterna förekommer några vittnesmål där namn på platser, årtal och årstider inte alltid överensstämmer med andra källor. Det kan bero på att traumatiska händelser och tiden förändrat minnesbilderna. I några andra fall är vittnesberättelser samstämmiga med andra källor som då förstärker vittnesmålet. Vi har valt att ändå använda oss av vittnesberättelser eftersom de levandegör historien och även bidrar till att upprätthålla minnet av de som utsattes för övergrepp och/eller mördades.

Resehandlingen är uppdelad i två delar: en historisk genomgång av 1900-talet med perioden kring andra världskriget i fokus och en annan del med de konkreta minnesplatserna i Polen som kan besökas. Texterna om de olika minnesplatserna innehåller fakta om platser och personer, kartor samt personskildringar som bygger på vittnesmål och andra historiska dokument. Personskildringarna finns med för att levandegöra historien, samt för att öka kunskapen och förståelsen för människorna bakom siffrorna. De kan läsas högt på plats om platserna besöks med en grupp.

Historisk bakgrund

På flera platser i Europa var situationen för romer svår i början av 1900-talet och det fanns en negativ syn på romer i alla samhällsskikt. Det kom till uttryck i flera lagar och förbud mot romers livsstil. I Sverige gällde inreseförbud för romer mellan åren 1914 och 1954. I Norge och Danmark fanns liknande lagar.

I Sverige grundades Statens institut för rasbiologi som inrättades efter ett riksdagsbeslut 1921 och verksamheten startade i Uppsala 1922. En enig riksdag ville kartlägga människor enligt olika "raser" för att de politiska beslutsfattarna skulle, som de uttryckte det, kunna skydda den "svenska folkstammen". Bland annat samlades uppgifter om romer in. Även myndigheter i flertalet europeiska länder påbörjade registrering.

Med utgångspunkt i rasbiologiska och socialdarwinistiska tankegångar inleddes år 1934 tvångsteriliseringar av romer i Sverige. Steriliseringarna tog fart i krigsslutet. Resanderomer var överrepresenterade och den stora majoriteten steriliserade var kvinnor. Det förekom även att romer togs in på mentalsjukhus eller andra anstalter. Nedvärderande uttryck om romer förekom i tidningar och inte bara romer, utan även andra människor straffades för det som av samhället ansågs vara en asocial livsstil. I Tyskland genomfördes tvångsteriliseringar på romer i och med steriliseringslagen i juli 1933.

Förföljelserna av romer i det nazityska riket utfördes på ett mindre samordnat sätt än förföljelsen av den judiska befolkningen. Till viss del berodde det på att det hos nazister fanns ideologiska motsägelser om romer och i synen på deras rastillhörighet. Bland annat förekom det olika uppfattningar om huruvida romer var av ariskt eller icke-ariskt ursprung, vilket i sin tur påverkade föreställningen om romers grad av så kallat nedärvt kriminellt och asocialt beteende.

Genom att bevisa deras så kallade främmande ras gjorde att förföljelserna av romer kunde rättfärdigas.

Många romer framtogs sina försörjningsmöjligheter. De steriliserades, internerades och deporterades. Andra romer, kunde under olika perioder, verka fritt i det tyska samhället. I en del skolor gick romska barn och vissa romer tilläts göra militärtjänst. 1943 fanns det fortfarande romer som tjänstgjorde i den tyska armén, samma armé som på andra håll var inblandad i folkmord på romer. Senare deporterades även romer som tjänade i armén, oftast direkt till Auschwitz-Birkenau. Till slut drabbades alla romer av nazisternas politik.

Lagstiftning och registrering i Tyskland före 1933

Mellan åren 1900–1933 antogs i Tyskland över 150 dekret som bland annat innebar förbud mot att göra upp eld i skogen, slå läger i det fria eller släppa hästar på bete. I praktiken resulterade det i svårigheter att föra ett kringresande liv utan att bryta mot lagen. Genom ”Lagen för bekämpande av zigenare, resande och arbetsskygga” kunde romer sättas i fängelse i två år. Romer riskerade straffåtgärder om de inte kunde visa att de hade en fast anställning. I och med lagen krävdes också särskilda tillstånd utfärdade av polisen för att i grupper resa med vagnar och slå läger. Det blev också förbjudet att resa med barn, om man inte såg till att de kunde gå i skolan. Lagen antogs först i München, i den tyska delstaten Bayern den 16 juli 1926, men fler tyska stater följde efter och införde liknande lagar och förordningar.

Det var också i München ”Zigeunerzentrale” grundades i mars 1899. Det var en informationsbyrå som fick till uppgift att registrera romer och kartlägga deras identitet. Registren som upprättades kom att bli ett viktigt instrument i förföljelsen av romer i Tyskland. 1905 sammanställdes de registreringar som gjorts av Alfred Dillmann, polischef i Bayern, i den så kallade ”Zigeuner-Buch”.

Boken trycktes i 7 000 exemplar och spreds i flera tyska stater. Efterhand, och för att belägga så kallade rastypiska egenskaper, utökades insamlingen av information med bland annat fingeravtryck, släktskapsförhållanden och utdrag ur kriminalregister. 1925 fanns i registret över 14 000 registrerade romer från hela Tyskland.

1929 utökades ansvaret för informationsbyrån i München när beslutet togs att den skulle bli informationsbank åt hela Tysklands poliskår. Polisen kom då att använda registret för att se till att romer följde de lagar som gällde för kringresande.

De data som samlats in i registret byggde på en föreställning om romer, som präglades av grova och fördomsfulla uppfattningar om deras utseende och livsstil. Hur romer själva upplevde denna kontroll var inget som myndigheterna tog hänsyn till. Vad ingen heller då kunde förutse var hur registret senare skulle användas av SS-chefen Heinrich Himmler när förföljelser av romer inleddes under det nazistiska styret.

Förföljelser av romer åren 1933–1939

Med Tyska Nationalsocialistiska Arbetarpartiet (NSDAP) som största parti och Hitler som rikskansler för en nazistisk minoritetsregering, lyckades han och den nazistiska ledningen på mycket kort tid inrätta en nazistisk enpartidiktatur i juli 1933. Med både parlamentariska och våldsamma medel avlägsnades och neutraliserades med alla krafter de hinder som stod i vägen för dem. Makttillträdet fick konsekvenser för de människor som av nazisterna klassades som främmande raselement. Hit hörde både judar och romer.

1933 hade Tyskland en befolkning på cirka 66 miljoner. Av dessa var ungefär 26 000 romer. Därmed utgjorde romer en mycket liten andel av den totala befolkningen. Inte heller var romerna på samma sätt som den judiska befolkningen av huvudintresse för det nazistiska

styret. Tyskland hade heller ingen övergripande strategi under de första åren. De antiromska initiativen kom i huvudsak underifrån på regional, kommunal och lokal nivå. Trots avsaknad av en uttalad strategi kom romer ändå att utsättas för en allt hårdare kontroll både av den tyska staten och lokala myndigheter. De förföljdes mer intensivt än tidigare och utsattes för trakasserier. Den steriliseringslag som antogs i juli 1933 resulterade i att romer tvångsteriliserades. Samma år i november trädde en lag mot "särskilt farliga och professionellt kriminella" i kraft. Genom lagen riktades särskilt fokus mot just romer för att de av nazister och ideologiskt lojala rasbiologiska forskare ansågs som kriminella.

Efter nazisternas makttillträde 1933 fick romer svårt att få jobb. Restriktioner där möjligheterna att försörja sig genom ett kringresande liv begränsades.

Romer som arbetade som musiker, hästhandlare, försäljare och inom cirkus- och tivoliverksamhet, eller som småföretagare, hantverkare och fabriksarbetare förlorade sina jobb. Det blev svårt för både romska kvinnor och män att försörja sig och sina familjer. Det var till exempel vanligt att romska kvinnor sålde olika typer av varor, som grytor, handknutna korgar och tyger. En del livnärde sig också genom spåverksamhet.

Många romer förlorade sina familjeföretag då de fräntogs rätten att utöva handel och olika yrken. För det krävdes en licens som grundades på så kallad rastillhörighet.

De romer som påverkades mest av den allt hårdare kontrollen var de som, i likhet med andra människor, saknade fast inkomst och bostad. Bland annat bedrevs kampanjer mot människor som av majoritetssamhället och myndigheter ansågs vara lösdrivare, asociala och arbetskygga. Det resulterade i att kringresande romer arresterades och tvångsflyttades till så kallade boplatser som egentligen fungerade som koncentrationsläger. Romer kunde också placeras i koncentrationsläger, vilka ursprungligen upprättats för bland annat politiska motståndare till naziregimen. Från 1934 arresterades romer av tysk polis och internerades i speciella läger runt om i Tyskland, "Zigeunerlager". Romer i dessa läger användes för tvångsarbete och i rasbiologisk forskning.

I Tyskland gav den nazistiska regimen näring åt en sedan tidigare lång tradition av förakt mot romer. Redan före nazisternas makttillträde fanns det lokala så kallade medborgarkommittéer, vilka aktivt verkade för förvisning och internering av romer. I många städer, som i till exempel Berlin, Köln och Düsseldorf, uppfattades nazisternas agerande efter makttillträdet som en signal till att spärra in romer i läger. När Berlin stod värd för sommar-OS 1936 ville stadens myndigheter ge intryck av en modern och perfekt storstad. Genom en rundskrivelse godkände Berlins polismästare arrestering av romer. Med start den 16 juli tvångsflyttades därför cirka 600 av stadens romer till stadsdelen Marzahn, där de intill en begravningsplats, trängdes ihop på ett område som tidigare använts för dumpning av avloppsvatten. Det blev det dittills största och mest kända lägret. Efterhand tvångsflyttades allt fler romer dit både från Berlin och dess omkringliggande områden. Då husvagnar och

baracker inte räckte till fick en del sova utomhus. Smittsamma sjukdomar spreds eftersom tillgången på rent vatten var dålig. När de olympiska spelen var över fortsatte lägret att fungera som uppsamlingsplats för Berlins romer. En del av fångarna togs ut till tvångsarbete. De som överlevde fram till 1943 deporterades på order från Himmler till förintelselägret Auschwitz-Birkenau.

Nürnberglagarna och det tyska rashygieniska forskningsinstitutet

I och med raslagarna för människor av så kallat främmande blod (Nürnberglagarna 1935) skärptes förtrycket och ytterligare åtgärder vidtogs mot romer. I första hand gällde dessa lagar judar men ganska snart inbegrep de även romer. Det innebar att, inte bara kringresande, utan även bofasta romer berördes av raspolitiska åtgärder.

Till detta kom, under våren 1936, inrättandet av institutet för rashygienisk forskning i Berlin, *Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle*. Institutet hade till uppgift att undersöka romer och fastställa graden av deras "rasrenhet" och "rasegenskaper". Utgångspunkten var rasbiologiska tankar och metoder, som vid denna tid var allmänt accepterade i Nazityskland. Enligt rasbiologin var människors beteenden ärftliga och kopplade till specifika "raser", där varje "ras" hade olika värde.

Robert Ritter

Chef för det tyska rashygieniska institutet var läkaren och psykiatrikern Robert Ritter. Han fick en framträdande roll i det Tyska rikets pseudovetenskapliga forskning på romer. Genom sitt arbete utsågs han av den nazistiska regimen till expert på folkgruppen. Ritters undersökningar låg till grund för beslut som rörde borttagande av rätt till medborgarskap, sterilisering och deportering av romer. 1941 blev han även chef för det av SS-chefen Heinrich Himmler upprättade Kriminalbiologiska institutet inom säkerhetspolisen.

Under sig hade Ritter flera medarbetare i form av läkare, antropologer, forskare och sjuksköterskor. De var organiserade i mindre grupper på landsbygden och i städer, skolor, läger, fängelser och koncentrationsläger. Där sökte de upp romer för att mäta skallben, ta blodprov och undersöka släktrationer.

Rasbiologen Robert Ritter (till höger) bedrev pseudo-vetenskaplig forskning på romer. Som chef för det tyska rashygieniska forskningsinstitutet organiserade han intervjuer och undersökningar av romer. Syftet var att identifiera och kategorisera romer samt fastställa deras "rasliga" bakgrund. Han var också delaktig i beslut om steriliseringar och deportationer av romer till koncentrationsläger.

Syftet med kartläggningsarbetet var att fastställa kriminalitetens och det "asociala" beteendets ärflighet, men också att bestämma graden av romers "rasrenhet". Enligt institutets och Ritters rasteorier hade de romer som av rasbiologer bedömdes renrasiga, samma ursprung som de som ansågs tillhöra det som benämndes som den ariska rasen. Ritters teori var att det var graden av rasrenhet som avgjorde risken för kriminalitet och andra asociala beteenden. Det vill säga att ju större rasblandning av ursprungligen renrasiga romer, desto större benägenhet för asocialitet och kriminalitet. Det var detta synsätt som gjorde att rasbestämningens konsekvenser för blandrasiga romer var mycket hårdare än motsvarande för blandrasiga judar, enligt Ritters teori.

Emellertid påstods de som benämndes som "renrasiga romer" utgöra endast tio procent av alla romer i Tyskland.

Eva Justin

Bland Ritters assistenter fanns antropologerna Adolph Würth, Gerhard Stein och Sophie Ehrhardt. De deltog i undersökningar och intervjuer av romer ute på fältet. En annan av Ritters assistenter var sjuksköterskan Eva Justin. Samtliga var liksom Ritter inblandade i forskning, som resulterade i beslut om obligatorisk sterilisering och deportation av romer. När Justin var ute på sina besök för intervjuer hände det ofta att den intervjuade direkt, antingen med eller utan sin familj, förflyttades vidare till något koncentrationsläger.

Justin doktorerade 1943 med en avhandling i antropologi. I den påstod hon att romska barn bevarade sina, som hon kallade sämre rasegenskaper, även om de vuxit upp utan sina biologiska föräldrar. I sin forskning fann hon argument för att sterilisering av romer var nödvändig. Slutsatserna i avhandlingen baserade hon på studier av närmare 150 unga människor av romskt ursprung, vilka hade vuxit upp antingen i fosterfamiljer eller på barnhem. Det finns uppgifter om att 39 föräldralösa barn av de 150 som Justin studerat i maj 1944, deporterades från ett katolskt barnhem i Württemberg till Auschwitz-Birkenau. Av dessa 39 barn, mellan 9 och 19 år gamla, var 20 pojkar och 19 flickor. Endast fyra av dem överlevde.

Sjuksköterskan och antropologen Eva Justin (i mitten av bilden) arbetade som assistent till Robert Ritter på det rasygieniska forskningsinstitutet. Hon genomförde bland annat studier av romska barn där hon fastställde att deras så kallade ärvda anlag medförde ett asocialt och kriminellt beteende.

Heinrich Himmler och ”den slutgiltiga lösningen av zigenarfrågan”

Raslagar och bildandet av det rashygieniska forskningsinstitutet ledde till ökad förföljelse av romer. Samtidigt var institutets kartläggning av romer inte färdigställd. Det var inte heller i det Tyska riket beslutat vilka regler som skulle gälla för de romer som var bofasta respektive kringresande. Helhetsåtgärder efterfrågades med syfte att, som nazisterna kallade det, bekämpa ”zigenarplågan”.

I ett dekret framställt den 8 december 1938 av Heinrich Himmler, högste polischef och SS-ledare, drogs det därför upp riktlinjer gällande hela det Tyska riket. Redan innan dekretet framställdes hade Himmler samma år den 24 mars sänt ut en skrivelse på remiss till olika enheter i den nazistiska staten. I skrivelsen använde Himmler formuleringen ”den slutgiltiga lösningen av zigenarfrågan”. Detta har av eftervärlden tolkats som att Himmler så tidigt som 1938 tänkte sig ett systematiskt folkmord på romer. De flesta historiker är dock överens om att nazisterna inte föreställde sig något så extremt som ett folkmord vid denna tidpunkt, vare sig det gällde romer eller judar.

Som en följd av Himmlers dekret flyttades registret, som upprättats av ”Zigeunerzentrale” i München, till Berlin. Det hade med åren utökats med fler uppgifter och var nu mycket användbart för det tyska rashygieniska institutets (*Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle*) kartläggning. Vidare instiftades direktiv om att alla romer skulle tvingas till undersökning av institutets läkare. De som vägrade skulle sättas i koncentrationsläger. Dessutom centraliserades alla beslut som rörde romer till en avdelning inom rikskriminalpolisen, *Reichskriminalpolizeiamt* (RKPA), i Berlin.

Chef för RKPA sedan 1937 var Arthur Nebe. 1939 ombildades RKPA och blev den femte av sju avdelningar i den nybildade Rikssäkerhetsöverstyrelsen, *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) där kriminal- och säkerhetspolisen, samt underrättelsetjänsten ingick. Nebe var fortsatt chef men nu för Amt 5, kriminalpolisavdelningen i RSHA. Genom sin position spelade han, i och med Himmlers dekret, en viktig roll i att utforma mer enhetliga riktlinjer och åtgärder riktade mot romer. Om det vittnar hans underskrift på många av de skriftliga order och den information gällande romer som kom från rikskriminalpolisen. Han blev också ansvarig för förföljelser av romer. Samtidigt som han var chef för kriminalpolisen var Nebe också under perioden juni till oktober 1941 befälhavare för *Einsatzgruppe B*.

Einsatzgruppen är benämningen på de särskilda tyska mobila mordförband, eller dödspatruller som genomförde massakrer och massmord, oftast genom skjutningar direkt på plats. Detta genomfördes utan några som helst rättsliga grunder.

Nebe utvecklade dessutom effektivare mordmetoder med gas och var den som stod bakom idén med gasvagnar. Han var även inblandad i att föreslå romer till medicinska experiment i koncentrationslägret Dachau vid flera tillfällen under åren 1942 till 1944.

De första deporteringarna av romer

Genom diskriminerande kategoriseringar av romer och rasistiska lagar genomförde nazister, tillsammans med tyska lokala myndigheter alltfler åtgärder där romer arresterades, internerades och tvångsflyttades. Under sommaren 1938 arresterades och deporterades omkring 1 000 tyska romer till koncentrationslägren Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen och Lichtenburg. Arresteringarna var en del av en större kampanj sommaren 1938 mot "arbetsskygga", "asociala" och "förbrytare". 1939 deporterades ytterligare cirka 3 000 tyska och österrikiska romer till koncentrationslägren Dachau, Mauthausen och Buchenwald. En tredjedel av dessa var kvinnor över 15 år och de placerades i kvinnolägre Ravensbrück.

Andra världskriget och folkmordet på romer

Genom annekteringen av Österrike, den så kallade *Anschluss* i mars 1938 ockuperades landet och införlivades med det Tyska riket. I september samma år kom Hitlers krav på Sudetenland och i mars 1939 ockuperades resten av Tjeckoslovakien. Även icke-angreppspakten mellan Sovjetunionen och Nazityskland, den så kallade Molotov-Ribbentrop-pakten, som slöts den 23 augusti 1939, var en avgörande händelse före krigsutbrottet. Den 1 september 1939 invaderade Nazityskland Polen och den 3 september förklarade Storbritannien och Frankrike Tyskland krig. Fjorton dagar senare, den 17 september invaderade Sovjetunionen de östra delarna av Polen. I och med det så attackerades Polen från två håll.

Tyskland styckade upp den del som de ockuperat av Polen. De västliga delarna, Warthegau (ibland benämnt Reichsgau Wartheland), kopplades till Tyska riket och skulle göras "tyskt renrasiga". I de östra delarna, i Generalguvernementet, skulle de människor som enligt nazisterna inte tillhörde "den ariska rasen" placeras tillfälligt.

Nazisterna inledde en omfattande folkomflyttning, vilket krävde enorma resurser och tog lång tid. För att uppnå målet med att få en tysktalande befolkning i de västliga delarna tvingades först flera hundra tusen polacker flytta därifrån till Generalguvernementet. Det var också till Generalguvernementet som det tyska rikets judar och cirka 30 000 romer skulle deporteras.

Arresteringar, interneringar och deportationer av romer

Under hösten 1939 utfärdade nazistregimen många dekret riktade mot romer, som innebar olika slags regler och inskränkningar, vilka kunde leda till arresteringar och interneringar. Till exempel ansågs sexuella relationer mellan romer och andra tyskar som en kriminell handling och giftermål förbjöds. Romer nekades sjukvård och vräktes från sina bostäder. Möjligheterna att få arbete begränsades ännu mer än tidigare på grund av att romer inte fick arbetstillstånd. Romska barn trakasserades och utestängdes från skolor. En del av dem utsattes för fysiskt våld av både lärare och rektorer.

Allt fler romer togs ur tjänst från armén och många av lägren som funnits före andra världskriget omvandlades till arbetsläger som kom att likna koncentrationslägren. Exempel på sådana läger var Marzahn i Berlin, tillsammans med Lackenbach och Salzburg i Österrike. Medan hundratals romer dog på grund av hemska förhållanden väntade de tyska myndigheterna på att bli kvitt romerna i dessa läger. Även tysk lokalbefolkning visade missnöje mot romer, särskilt på de platser i Tyskland där det fanns romer i olika slags läger. Det var inte ovanligt att lokalbefolkningen vände sig till den lokala polisen med sin kritik. Den lokala polisen skickade i sin tur klagomålen vidare till högre instanser inom SS för att skynda på deportationerna av romer.

En förordning som särskilt drabbade romska kvinnor var ett dekret i november 1939 mot kvinnor som utövade spåverksamhet. Ordern utfärdades av kriminalpolisen i Berlin där Arthur Nebe var chef och innebar att samtliga kvinnor som misstänktes eller tidigare dömts för spåverksamhet fängslades och hölls kvar i väntan på att skickas till koncentrationsläger. På mycket lösa och godtyckliga grunder arresterades och fängslades romska kvinnor av tysk polis för misstanke om att de via sin spåverksamhet spred falska rykten om kriget. Många av de kvinnor som arresterades hamnade antingen direkt, eller efter viss tid i fängelse, i koncentrationslägren Ravensbrück eller Auschwitz. De flesta dog där. Hur många kvinnor som avled har inte fastställts, men källor vittnar om enskilda kvinnors öden. 47-åriga Anna L. (fullständigt efternamn saknas) arresterades för att hon hade utövat spåverksamhet och deporterades i februari 1940 till Ravensbrück. Där dog hon två år senare, i maj 1942. 67 år gamla Hulda Steinbach arresterades och deporterades till koncentrationslägret i Ravensbrück från ett interneringsläger för romer i Magdeburg. På grund av sin ”höga ålder” blev hon tillbakaskickad till Magdeburg men deporterades till Auschwitz-Birkenau 1943. Huruvida hon överlevde Auschwitz-Birkenau saknas det uppgifter om.

Ytterligare en av dessa kvinnor var Emma K. (fullständigt efternamn saknas) 36 år gammal. Hon arresterades i juni 1940. Till skillnad från Anna L och Hulda Steinbach skickades hon inte till koncentrationsläger utan blev dömd till fängelse i tre veckor. Dock deporterades hon tre år senare, i mars 1943, tillsammans med sina sex barn till Auschwitz-Birkenau. Vad som därefter hände med Emma och hennes barn är okänt.

Reinhard Heydrich

Flera av dekreten under hösten 1939 och i samband med krigsutbrottet utfärdades av Reinhard Heydrich, som var direkt underställd Heinrich Himmler. 1939 utsågs han av Himmler till chef för tyska Rikssäkerhetsöverstyrelsen, RSHA, där kriminal- och säkerhetspolisen samt underrättelsetjänsten ingick. Fram till sin död 1942 var Heydrich dess chef och ansvarade bland annat för ärenden som rörde internering, deportation och förintelse av främst judar men också av romer.

Heydrich var också den som den 21 september 1939 informerade ledare inom det nazityska polisväsendet och ansvariga för *Einsatzgruppen* om att Hitler hade gett klartecken för planen att, inom ett års tid, deportera judar och de cirka 30 000 romer som fanns kvar i landet till Generalguvernementet i de östra delarna av det ockuperade Polen.

För att säkerställa den redan registrerade informationen om romerna och därigenom förbereda och underlätta för deportationerna utfärdade Himmler och Heydrich i oktober 1939 ett dekret (*Festsetzungserlass*) om reseförbud. Genom det förbjöds romer som inte redan var internerade i läger i Tyskland att lämna sin registrerade hemvist. Indirekt var syftet med dekretet att samla alla romer för att kunna deportera dem så fort som möjligt enligt planen. Interneringarna av romer till samlingslägren ökade och i väntan på deportationer omvandlades lägren till arbetsläger, som kom att likna koncentrationsläger.

Deportationer till Generalguvernementet

I maj 1940 deporterades de första romerna från Tyskland till Lublin-distriktet i Generalguvernementet. På direktiv och genom en förordning från Heydrich förflyttades sammanlagt 2 500 romer i de första deportationerna till Generalguvernementet i det ockuperade Polen. Kriminalpolisen (KRIPO) i Hamburg och Bremen fick uppdraget att samla ihop 1 000 romer, så även KRIPO i Köln, Düsseldorf och Hannover. De resterande 500 samlades in av KRIPO från Stuttgart och Frankfurt/Main. Från dessa uppsamlingsläger deporterades de sedan med tåg direkt till arbetsläger. Fler deportationer var planerade, men de stoppades på grund av omflyttningen av polacker och judar från Warthegau till Generalguvernementet, samt flytten av tysktalande befolkning från Generalguvernementet till Warthegau.

Att transporterna av romer inte verkställdes skapade frustration hos lokala myndigheter i Tyskland som väntade på att de planerade deportationerna skulle genomföras.

I november 1941 transporterades cirka 5 000 österrikiska romer till det judiska gettot i staden Łódź. Staden blev den första plats i Warthegau där romer samlades ihop i ett gettoområde. I början av 1942, bara två månader efter deportationerna, var det romska gettoområdet likviderat. De romer som inte dog i gettot mördades i förintelselägret Chełmno.

Romer spärrades även in i gettona Białystok, Kraków, Lwów, Radom och Warszawa, men i dessa getton är dokumenterade uppgifter om romer inte lika väl bevarade som i gettot i Łódź.

Tysk polis vaktar romer som ska deporteras till Polen.

Heinrich Himmler och Auschwitzdekretet

År 1941 övergick den nazistiska politiken successivt från förföljelse och internering till massmord och folkmord på både romer och judar. Det mesta tyder dock på att det vid denna tidpunkt inte fanns något beslut om att systematiskt utplåna alla romer under tysk kontroll. Däremot registrerades, arresterades och internerades romer under organiserade former och tvingades till slavarbete.

Under sommaren 1941 inleddes Operation Barbarossa, Nazitysklands kodnamn för invasionen av Sovjetunionen. Efter de tyska militära trupperna följde SS och de särskilda mobila mordförbanden, *Einsatzgruppen*, som genomförde aktioner vilka resulterade i massavrättningar bakom östfronten. Hundratusentals människor mördades, däribland tusentals romer.

Hösten 1941 började tankarna på ”den slutgiltiga lösningen av judefrågan” att konkretiseras. I december 1941 var förintelselägret Chełmno i drift. Den 20 januari 1942 hölls i Wannsee, en förort till Berlin, en konferens med syfte att dra upp riktlinjerna för hur massmordet på samtliga Europas judar praktiskt skulle administreras, samordnas och genomföras. Wannsee-konferensen leddes av Reinhard Heydrich och deltog gjorde representanter från tyska myndigheter, ministerier och från säkerhets- och kriminalpolisen.

Genom ”Operation Reinhard” påbörjades deportationerna av judar till förintelslägren Bełżec, Sobibór och Treblinka. Operation Reinhard, som styrdes från Lublin, uppkallades efter Reinhard Heydrich och var kodnamnet för Nazitysklands plan att mörda samtliga judar i Generalguvernementet, uppskattningsvis två miljoner. I operationen ingick även träningskolan Trawniki samt andra läger, bland annat koncentrations- och förintelslägret Majdanek.

Under perioden mars 1942 till oktober 1943 mördades omkring 1,5 miljoner judar i de nu etablerade förintelslägren Bełżec, Sobibór och Treblinka. Ett okänt antal romer, polacker och sovjetiska krigsfångar mördades också i dessa läger. Uppgifter gällande hur många och till vilka läger romer deporterades och mördades kan inte med säkerhet bekräftas. Våren 1942 inkluderades också Auschwitz operativt i den ”slutliga lösningen av judefrågan”.

Den 16 december 1942 utfärdades, genom Auschwitzdekretet, ordern från SS-chefen Heinrich Himmler om deportation av romer från tyska riket till Auschwitz-Birkenau. Himmler beslutade också om att upprätta en särskild avdelning för romer i Auschwitz-Birkenau, ”Zigeuner-Familienlager”. Dekretet följdes i slutet av januari 1943 av ytterligare en förordning som innehöll detaljerade beskrivningar av hur genomförandet av deportationerna skulle gå till. Genom instruktioner från rikskriminalpolisen, där Arthur Nebe var chef, och enligt order från Himmler skulle människor som bedömdes som särskilda typer av romer undantas. Vissa av undantagen baserades på kategoriseringar gjorda av det tyska rashygieniska institutet, vilket i sin tur visar på att även institutet och Robert Ritter var inblandade i beslutet.

Människor som bedömdes vara så kallade renrasiga romer och romer som ansågs vara integrerade i det tyska samhället skulle inte deporteras till Auschwitz-Birkenau. Även romer som var soldater i den tyska krigsmakten undkom deportation enligt dekretet. Emellertid struntade oftast lokala myndigheter i dessa undantag. Myndigheterna ute i landet strävade efter att fördriva så många romer som möjligt och den lokala polisen tilläts att avgöra tveksamma fall.

Trots att undantagen ofta ignorerades fanns det ändå romer som undgick att skickas iväg. Det är oklart hur många, men uppskattningar visar på att minst 5 000 eller så många som upp till 15 000 romer undgick deportationer. Ytterligare beräkningar visar att det fanns flera tusen romer i Tyska riket under de två sista krigsåren. De kunde dock inte leva sina liv som vanligt. För att hålla födelsetalen bland romer nere, tvångssteriliserades mer än hälften av dem på initiativ av nazistiska politiker och dess rasbiologer. Antalet steriliseringar tilltog i slutet av kriget.

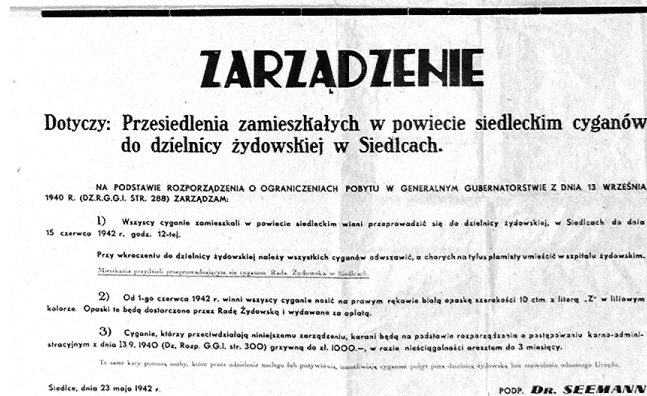
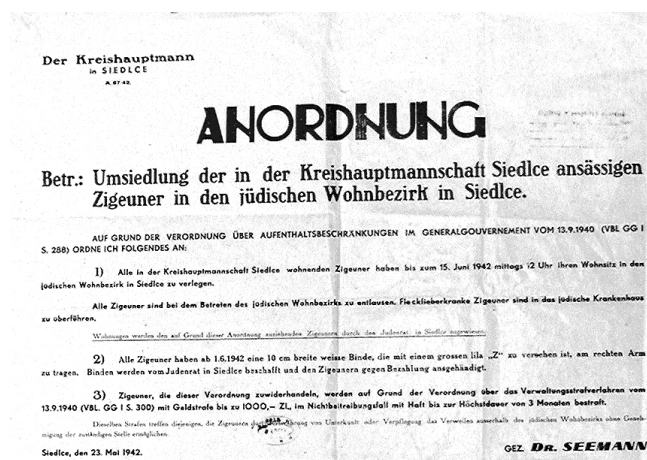
Deportationer till Auschwitz-Birkenau och andra läger

I enlighet med det så kallade Auschwitzdekretet anlände i slutet av februari 1943 den första transporten av tyska romer. Därefter massdeporterades minst 13 000 tyska och österrikiska romer till Auschwitz-Birkenau där de, utan att skiljas från sina familjer, fördes till lägret i Sektion BIIe, området som av tyskarna kallades för "Zigeuner-Familienlager". Dokumentation vittnar om att det från den 7 mars samma år anlände romer från stora delar av det ockuperade Europa.

Bland de som tvingades iväg fanns romska barn som hämtades från sina tyska adoptivföräldrar. Även romska soldater i tyska armén som var hemma på permission deporterades. Människor som av nazisterna kategoriserades som romer utsattes också för medicinska experiment, inte bara i Auschwitz-Birkenau, utan även i bland annat lägren Dachau, Ravensbrück och Sachsenhausen.

På många andra platser i Generalguvernementet tvingades romer in i judiska getton eller internerades i koncentrations- och arbetsläger. En del av dem var romer från Tyskland, som deporterats till Generalguvernementet men många hade levt sina liv i Polen innan kriget.

I staden Siedlce, som införlivats i Warthegau, tvingades romer att lämna sina hem och förflytta sig till stadens upprättade judiska getton. Genom ett beslut från den 23 maj 1942 hade de fram till den 15 juni på sig att förflytta sig till gettot. De skulle också visa sin romska tillhörighet genom att bära ett vitt band på sin högra arm med bokstaven "Z" i lila.

Påbudet, som tvingade romerna i Siedlce att förflytta sig till det judiska gettot, utfärdades på tyska och polska

Även Tysklands allierade, Slovakien, Ungern och Rumänien, deporterade romer till läger som inrättats för att skilja ut romer från den övriga befolkningen. Det var ingenting de tvingades till av Tyskland, utan besluten togs av landsmän till de deporterade romerna. I Rumänien infördes redan 1940 liknande raslagar som i Tyskland. Till ett av Rumäniens ockuperade områden, Transnistrien i nuvarande Moldavien och Ukraina, tvångsförflyttade den rumänska regeringen 1942 över 30 000 romer. Två år senare levde endast hälften av dessa. De övriga hade dött av svält och sjukdomar eller avrättats.

Skjutningar av romer

Många romer dog i getton och läger men de flesta sköts utan att deporteras. Hur många som mördades kommer vi aldrig att få veta. Förövarna registrerade inte alla som sköts och det saknas bevarad dokumentation. Forskare bedömer att betydligt fler än 100 000 massavrättades, men mörkertalet är mycket stort.

Massavrättningar av och övergrepp på romer påbörjades när Polen ockuperades 1939. Det var emellertid i samband med det tyska anfallet på Sovjetunionen 1941 som mördandet eskalerade. I den tyska arméns släptåg fanns SS och de särskilda mordförbanden, *Einsatzgruppen*, som i samarbete med bland annat poliser, både tyska och lokala enheter och lokalbefolkning medverkade vid massavrättningar. Även Tysklands allierade massavrättade romer.

Hanna Brzezinska – överlevande vittne till en masskjutning

Hanna Brzezinska blev som barn, enligt hennes egna uppgifter hösten 1939, vittne till en masskjutning av romer på en äng i utkanten av en skog cirka en mil utanför byn Pozekreng i det ockuperade Polen. I boken *Min mor fånge Z-4517* återberättar dottern Berith Kalanders sin mamma Hannas upplevelser:

Jag stod i fönstret och tittade efter pappa och mina syskon. Tårarna strömmade ner för mina kinder. Genom tårfyllda ögon såg jag hur soldater kom min familj till mötes. Ett stycke från fasters hus fanns en stor äng. Soldaterna tog familjen med till ängen. Jag såg hur soldaterna pekade mot marken och mina anhöriga började gräva. Jag förstod inte varför de grävde.

När de grävt nog djupt och de fortfarande stod nere i groparna de grävt, sattes gevärsmynningar mot deras huvuden och de föll döda ner i sina gropar.

Fast jag bara var åtta år förstod jag vad soldaterna gjort med min familj. Jag förstod även att nu stod jag och Anita helt ensamma i världen.

När soldaterna var färdiga med avrättningen av min familj, kom de till huset där vi befann oss. De skonade oss, men min faster och hennes man fick följa samma öde som mina syskon och pappa.

Man får vara rättvis och säga att lite hjärta hade de, eftersom de lät oss leva.”

(Kalander, 1996)

Hanna Brzezinska och hennes lillasyster Anita mördades inte vid masskjutningen. Senare fördes de till koncentrationslägret Auschwitz. Där mördades lillasystern. Hanna däremot förflyttades till olika läger och arbetade i en vapenfabrik i Hamburg. Hon överlevde och kom efter andra världskriget som en av ytterst få romer till Sverige.

Hanna Brzezinska bevittnade och överlevde som barn en masskjutning av romer.

Krigsslutet

När andra världskriget tog slut i Europa i maj 1945 hade flera hundra tusen romer dött. Det exakta antalet offer kommer aldrig att kunna fastställas eftersom förövarna inte dokumenterade hur många romer de mördade. Det går inte heller att räkna ut hur många som saknades efter kriget eftersom det exakta antalet romer i Europa innan kriget inte är känt. De flesta forskare är ändå överens om att mellan 220 000 och 500 000 romer mördades.

Efter 1945

Merparten av de som kan anses ansvariga för att ha begått brott mot romer ställdes aldrig inför rätta. Reinhard Heydrich dog i juni 1942 genom skador orsakade av ett attentat, utfört av den tjeckiska motståndsrörelsen. Heinrich Himmler tog sitt liv i maj 1945, två dagar efter att han tillfångatogs av allierade trupper. Arthur Nebe hängdes i mars 1945 för att ha varit en av de sammansvurna i attentatet mot Hitler i juli 1944.

Baserat på anklagelser från överlevande romer och deras vittnesmål startades under hösten 1948 en utredning gällande rasbiologen Robert Ritter. Det gällde hans inblandning i övergreppen på romer, bland annat steriliseringar och deportationer. Två år senare lades utredningen ner på grund av att åklagare ansåg att det saknades tillräckliga bevis att för att väcka åtal om brott. Vittnesmålen bedömdes som opålitliga. Ritter dog ett år senare.

I början av 1959 påbörjades en utredning av Robert Ritters assistent, Eva Justin, men även hon frikändes från misstankor om brott på likartade grunder som Ritter. Justin dog 1966 vid 57-års ålder. På liknande vis friades även Ritters assistenter Sophie Ehrhardt och Adolf Würth från åtal. Utredningar mot dem startades både i början av 1960-talet och i början av 1980-talet, men även dessa lades ner.

Ett stort antal tjänstemän inom kriminalpolisen utreddes för sin inblandning i brott riktade mot romer. Så skedde även när det gäller personal vid det tyska rashygieniska institutet, både män och kvinnor. Ingen av dem ställdes inför rätta och flera av dem kunde framgångsrikt fortsätta med sina karriärer efter 1945. Några av dem erhöll exempelvis höga positioner inom polisväsendet.

När kriget var slut skulle de romer som fanns kvar i Tyskland och de som överlevt koncentrationslägren i övriga Europa försöka återuppta sina liv. Raslagarna var avskaffade, men de diskriminerande lagar från tiden före nazisternas maktövertagande fanns kvar. I delstaten Bayern användes återigen registren från informationsbyrån. Det var heller inte ovanligt att tjänstemän som jobbat för nazisterna fick i uppdrag att sköta det som i efterkrigstidens Tyskland rörde romer.

Fortsatt diskriminering av romer

Efter kriget tog inga stater initiativ till att uppmärksamma romers lidande under nazismen och andra världskriget trots att det fanns välintegrerade och bofasta romer i flera europeiska länder. Grupper av romer försökte få juridisk upprättelse och ekonomisk kompensation för sitt lidande, men de lyckades inte och diskrimineringen fortsatte. I domstolar legitimerades förföljelserna av romer genom att det i dessa fastställdes att romer under kriget satts i koncentrationsläger med hänvisning till "asocialt" och kriminellt beteende och inte på "rasmässiga" grunder.

I Västtyskland togs 1956 beslutet att endast de romer som deporterats på grund av Auschwitz-dekretet från december 1942 var berättigade till kompensation. De romer som under kriget blivit fängslade på grund av påstått kriminellt eller asocialt beteende och därefter deporterade till Auschwitz, omfattades således inte av rätten till kompensation. Den västtyska regeringen ansåg att det innan Auschwitzdekretets utfärdande hade saknats bevis för att romer förföljdes på grund av "rastillhörighet". De överlevande och offren förnedrades därmed ännu en gång när tusentals romska offer som hade fängslats, tvångssteriliserats och deporterats nekades upprättelse och kompensation.

I Österrike hade det före kriget funnits flera hundra romska bosättningar i byarna på landsbygden. När människor deporterades, auktionerades myndigheterna ut deras ägodelar. Husen de bott i revs och byborna byggde nya där husen en gång stått. De som överlevt deportationerna hade oftast förlorat släkt och familj. När de återvände efter kriget upptäckte de att också deras hem var borta. Eftersom de inte hade några skriftliga dokument som kunde visa vad de ägt nekades de ersättning för vad de förlorat.

I hela Europa drabbades romer av denna fortsatta förnedring. För många fanns det ingenstans att ta vägen och därför förvisades de till särskilda läger. I dessa fanns människor som av olika anledningar inte kunde återvända till sina hemländer. En del var psykiskt och fysiskt sjuka och märkta av sin tid som koncentrationslägerfångar. Långt in på 1950-talet saknade fortfarande många av dessa romer någonstans att ta vägen. Därför var en del läger i bruk långt efter krigsslutet.

Romerna själva tar initiativ och organiserar sig

Då inga stater tog initiativ till att hjälpa de romer som överlevt kriget och förföljelserna, fick romerna själva kämpa för att få upprättelse och för att frigöra sig från det fortsatta förtrycket och diskrimineringen. Under 1950- och 1960-talen bildades romska organisationer i flera europeiska länder. År 1956 grundades en organisation för icke-judar som förföljts. Senare kommer denna organisation att utvecklas till *Association of Sinti of Germany*, den första människorättsorganisationen för romer i Tyskland.

Det fortsatta arbetet krävde tid och kraft och först 1971 kunde den första romska världskongressen genomföras. Representanter för olika romska organisationer samlades i London där de enades om nationalsången ”Gelem, gelem” (”Jag har vandrat, jag har vandrat”) och om en gemensam flagga för det romska folket. Sången har direkta hänvisningar till romers upplevelser under Förintelsen.

Londonkongressen var ett steg på vägen mot målet att få den romska identiteten erkänd. Romerna krävde sin plats i samhället, inte *trots* att de var romer, utan just *för att* de var romer. Det var viktigt att bli erkänd på internationell nivå, som en av offergrupperna för nazisternas övergrepp.

År 1973 uppfördes ett monument i Auschwitz-Birkenau på den plats där den romska avdelningen hade legat. Monumentet är finansierat med privata medel och uppfört till minne av mördade romer.

I början av 1980-talet genomfördes en rad aktioner av romer, bland annat en hungerstrejk i det före detta lägret Dachau i dåvarande Västtyskland. Avsikten var att belysa den romska frågan och avkräva den västtyska polisen att lämna ifrån sig ”zigenarregistret”, som fortfarande användes i hemlighet. De krävde ett erkännande av de brott som romer utsatts för av nazisterna, rehabilitering för de överlevande som bar på skador och trauman och skadestånd. Både till de som direkt utsatts för övergreppen och till de efterlevande. I detta sammanhang är det viktigt att komma ihåg att romer hade hamnat i samma situation efter kriget som före, en minoritet i samhällets periferi med få eller inga rättigheter. Hungerstrejkens syfte vara att lyfta ”den romska frågan” till politisk nivå. Det dröjde dock till 1982 innan den västtyska förbundskanslern Helmut Schmidt erkände Västtysklands historiska ansvar för nazisternas förföljelse och folkmordet på romer och att det grundades i etnicitet och rasism. Efter det västtyska erkännandet av både folkmordet och massteriliseringarna kunde några få romer begära skadestånd. Några av dem tilldömdes ett litet skadestånd.

1997 fastställde den ungerska regeringen att det fanns möjlighet att utkräva skadestånd för de romer som utsattes för brott under andra världskriget. För många var det dock redan för sent, då de inte längre fanns kvar i livet.

Sedan år 2010 arrangeras det en minnesdag för romer i Auschwitz-Birkenau som en del av arbetet med att bevara minnet av Samudaripén. Arrangemanget har vuxit sig större för varje år och går numera även att följa via länk.

Året därpå, 2011, tillkännagav det polska parlamentet att den 2 augusti ska utses till minnesdag för den romska förintelsen. Även i Sverige och i andra länder i Europa hålls minnesceremonier den 2 augusti till minne av folkmordet på romer. Natten mellan den 2 och 3 augusti 1944 mördades alla i den romska avdelningen i Auschwitz-Birkenau. Idag är händelsen en symbol för Samudaripén och sedan 2015 är 2 augusti en av EU fastställd officiell minnesdag.

Sveriges dåvarande regering erkände år 2000 att resandefolket utsatts för diskriminering och förföljelse av stat och myndigheter och den svenska regeringen framförde en officiell ursäkt. Även den svenska kyrkan öppnade upp för försoning men det dröjde ända till år 2013 innan den första gudstjänsten på resanderomani hölls. Samma år framförde dåvarande justitieminister Beatrice Ask en ursäkt för polisregistret som upprättats. När det fastslogs att registreringen skedde på etnisk grund bad även rikspolischefen Dan Eliasson romer om ursäkt. Året därpå tilldelades 4 700 romer ett skadestånd på 5 000 kronor var för att de illegalt registrerats av polisen. Elva romer stämde svenska staten för kränkningar av de mänskliga rättigheterna. Svea hovrätt fastslog i en dom i april 2017 att det handlade om etnisk diskriminering och fastställde att den individuella kompensationen skulle vara 30 000 kronor för alla romer som fanns i registret.

Minnesplatser att besöka

I avsnittet finns information om olika platser att besöka. Den kan kompletteras med Peter Johnssons *Till Förintelsens minnesplatser i Polen - en guide till sex regioner* samt Christer Mattssons och Kristian Gerners *Till Förintelsens minnesplatser i Polen - en resehandledning för lärare*.

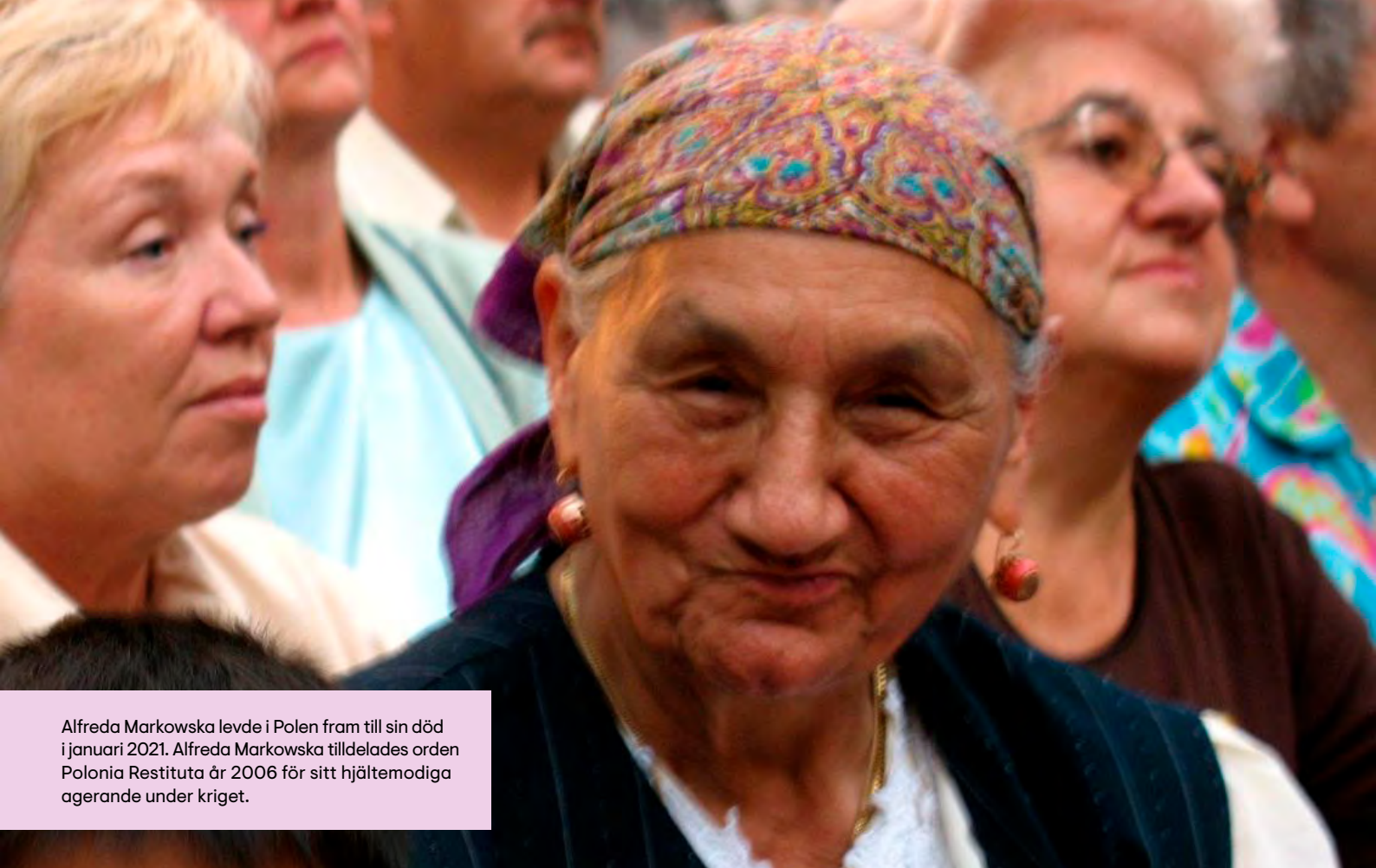
För att kunna användas parallellt med resehandledningarna är avsnittet strukturerat efter samma regionindelning som dessa. Trots att det finns många områden med koppling till folkmordet på romer att besöka i Polen är dokumentationen bristfällig, vilket begränsar urvalet ifråga om vilka platser som i ett pedagogiskt perspektiv är möjliga och relevanta att besöka. Minnesplatserna i detta avsnitt har en dokumenterad koppling till folkmordet på romer.

Platserna kan besökas som enstaka resmål, men det kan vara värt att planera för en färdväg som gör det möjligt att skapa sammanhang mellan några av dem. De valda platserna kan då besökas i folkmordshistorisk kronologisk ordning för att skapa förståelse för hur folkmordet på romer var en process där olika geografiska platser hade specifika betydelser. Oavsett längd på resa och antal besök föreslår vi alltid att börja resan vid en plats där gettot låg. Därefter den före detta transportplatsen och sist platsen som användes som läger. Därigenom åskådliggörs den ordning i vilken nazisterna genomförde de olika stegen i folkmordet. Det här avsnittet är upplagt för att följa kronologin inom varje region.

När platserna besöks kan några allmänna frågor användas som utgångspunkt för samtal och reflektion. För att förstå de brott som begicks är det viktigt att se hur det var innan, under och efter andra världskriget. Detta kan göras genom att försöka synliggöra det liv som försvann och därför rekommenderar vi tid för egen reflektion vid varje plats. Vi föreslår att du även använder de foton och kartor som finns i storformat eftersom det kan underlätta synliggörandet av det som inte längre finns.

Förslag på frågor i samband med besök på olika platser

- Hur såg det ut här före andra världskriget?
- Hur tror du att det var att leva här?
- Kan vi se spår av det dåtida vardagslivet?
- Vad tror du fanns då, men som saknas idag?
- Hur tror du att det är att leva här idag?
- Vad vet du om platsen?
- Vad säger platsen dig?
- Varför är vi här?

Alfreda Markowska levde i Polen fram till sin död i januari 2021. Alfreda Markowska tilldelades orden Polonia Restituta år 2006 för sitt hjältemodiga agerande under kriget.

De flesta romer mördades där de hittades, genom massskjutningar i byar och på landsbygden. De som bevittnade dessa skjutningar blev sällan förhörda och ombads inte heller att vittna i rättegångar.

Alfreda Markowska var en romsk polsk kvinna som lyckades överleva en massskjutning, då hennes föräldrar och syskon mördades år 1941. Hon gömde sig och ägnade tillsammans med sin man resten av kriget åt att rädda romska och judiska barn. När hon hörde talas om en massskjutning begav hon sig till platsen för att se om några barn överlevt. Genom att förse dem med falska identitetshandlingar och placera dem hos polska familjer lyckades hon rädda ett femtiotal barn. Alfreda har senare berättat om sina upplevelser.

En försvårande omständighet när det gäller vittnesmål och dokumentation är att de romer som internerades inte registrerades i samma utsträckning som andra grupper. Även om romer fanns med bland offren i de flesta nazistiska läger är de historiska källorna om romer begränsade. Ytterligare en anledning till att det finns förhållandevis få källor och vittnesmål som rör romer är att de inte kallades in som vittnen vid efterföljande rättegångar, samt att de inte heller erkändes som offer förrän på 1980-talet av Västtyskland. Romer började att berätta om sina erfarenheter av folkmordet långt senare än andra offergrupper.

Majoriteten av de romer som mördades under Samudaripén föll offer för lokala uppsamlingar och massavrättningar på plats i och omkring de ockuperade städerna och byarna. I samband med Tysklands invasion av Sovjetunionen 22 juni 1941, inrättade tyskarna *Einsatzgruppen*.

Deras uppgift var att samla ihop judar, politiska kommissarier, partisaner och romer och att avrätta dessa på plats. I Polen startade dessa lokala masskjutningar officiellt våren 1942. Det finns dock vittnesmål om att massmord genomfördes under och efter invasionen 1939 och att de var sporadiskt förekommande fram till våren 1942. Tyskarna samlade ihop grupper av romer när de stötte på dessa och förde dem till en närliggande skog eller kyrkogård. Där fick de gräva sina egna massgravar för att sedan mördas. Den vanligaste metoden var arkebusering, men det förekom också att romer begravdes eller brändes levande, dränktes eller slogs ihjäl. Ibland fick tyskarna hjälp av den lokala polisen och bönderna från trakten att hitta och samla ihop romer. Den omfattande antiziganismen gjorde detta möjligt. Det gav därmed dessa personer en möjlighet att berika sig på romernas tillhörigheter.

Karta över dagens Polen med Generalguvernementet och Reichsgau Wartheland/Warthegau inlagda.

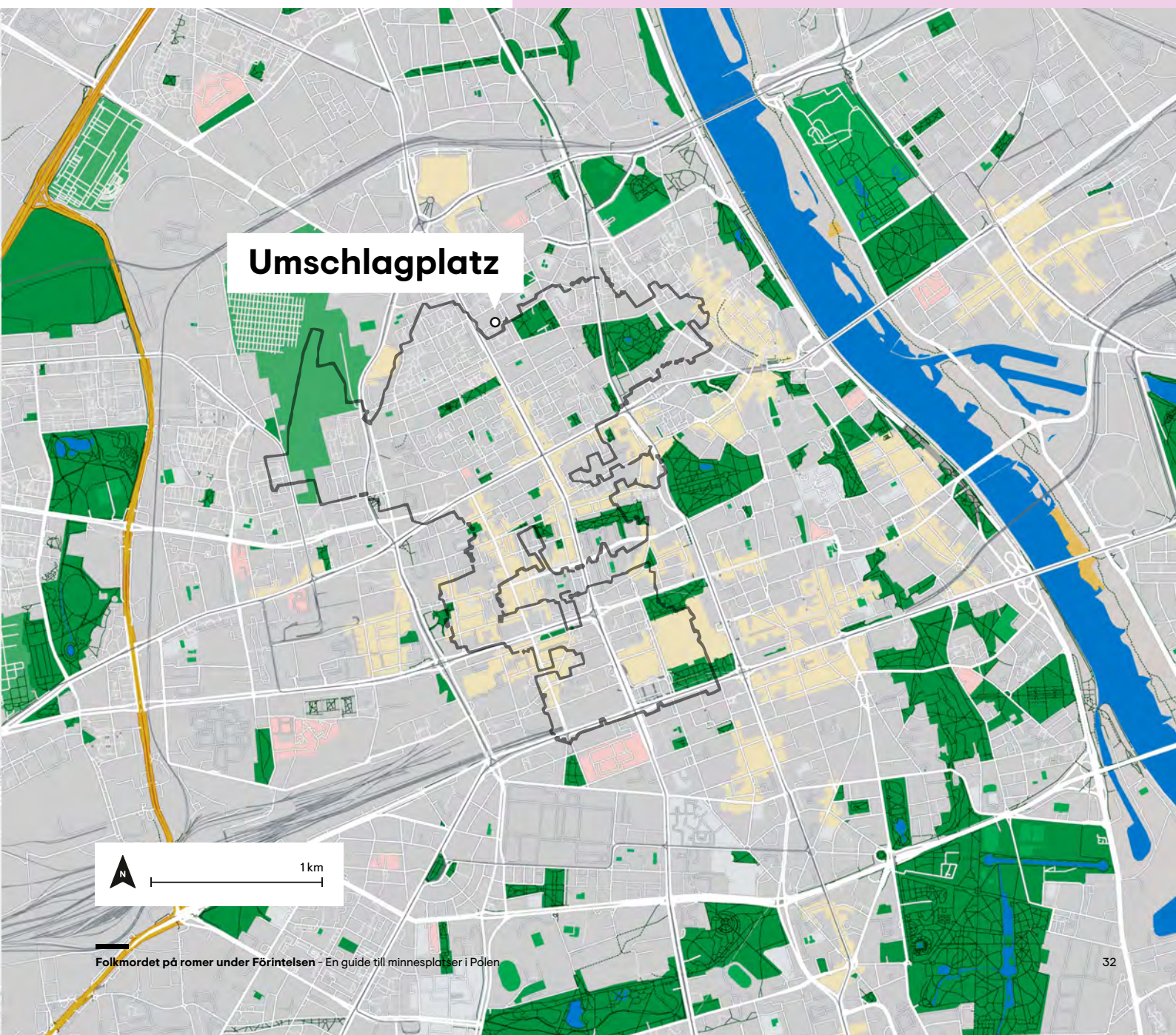
Warszawa

Warszawa har varit Polens huvudstad sedan år 1596. Staden ligger i centrala Polen vid floden Wisła och är Polens politiska och ekonomiska centrum.

Warszawa är den stad som drabbades hårdast av materiella skador under andra världskriget, Stora delar av staden är därför nybyggda men gamla tomter med fallfärdiga hus finns ännu kvar. Den gamla stadskärnan, Stare Miasto, har byggts upp igen för att efterlikna hur det såg ut innan kriget.

När Tyskland anföll Polen 1 september 1939 levde cirka 1,5 miljoner människor i Warszawa. Vid krigsslutet var siffran nere på 150 000.

Karta över dagens Warszawa med det före detta gettoområdet och Umschlagplatz (omlastningsplatsen för deportationer till förintelslägret Treblinka) markerade.

Warszawagettot

Efter den tyska ockupationen år 1939 inrättades ett getto i staden. Där tvingades cirka 450 000 personer leva på en yta motsvarande 3,5 kvadratkilometer. Det upprättades liksom alla andra getton specifikt för judar, men ett hundratal romer placerades där efter att ha anlänt med transporter från olika delar av bland annat ockuperade Polen (Generalguvernementet), Tyskland, Ungern, Rumänien och Bulgarien.

Romernas väg in i gettot skilde sig från judarnas eftersom nazisternas riktlinjer inte var lika tydliga. Det var inte belagt med dödsstraff för romer att ta sig ut från gettot utan tillstånd, utan straffen var fängelse och höga böter. Enligt många av de lokalt utfärdade direktiven kunde romer utnyttjas till tvångsarbete och deras egendom beslagt.

Romer var en marginaliserad minoritet i Europa. Den 17 juni 1942 fördes 240 romska familjer till gettot i Warszawa och placerades i ett hus på Ulica Pokorna, därefter i ett hus på Ulica Wolynska där det sedan tidigare bodde judar. I Warszawas getto tvingades romer att bära en armbindel med bokstaven Z. Flera vittnesmål återger händelser där romer visar att de försökte försörja sig, männen genom byteshandel med hästar och kvinnorna genom att spå förbipasserande. Om möjlighet gavs deltog de även i den stora smugelverksamheten som pågick mellan gettot och samhället utanför.

Det genomsnittliga kaloriintaget i gettot var långt under det rekommenderade dagsintaget för en person. Med de näst intill obefintliga matransonerna och svårigheten med försörjning blev livet i gettot en kamp för att överleva. Romernas öde blev svält, sjukdom och död, men det skedde inte utan motstånd.

En del av de som gjorde motstånd fängslades på Ulica Gęsia, där det låg ett fängelse som hyste fyra gånger fler än vad det var byggt för. Romska män fängslades med andra män, men romska kvinnor hölls separerade från de övriga kvinnorna.

Adam Czerniaków, det judiska rådets ordförande i gettot, förde dagbok fram till sitt självmord i juli 1942. I den har han skrivit att han vid två tillfällen släppte romska fångar från fängelset på Ulica Gęsia. Eftersom de före detta fångarna inte hade någonstans att ta vägen kände han sig tvungen att hjälpa dem utifrån humanitära aspekter, särskilt kvinnor och barn. Deras utsatthet väckte medlidande hos många andra i gettot, något som flera vittnat om.

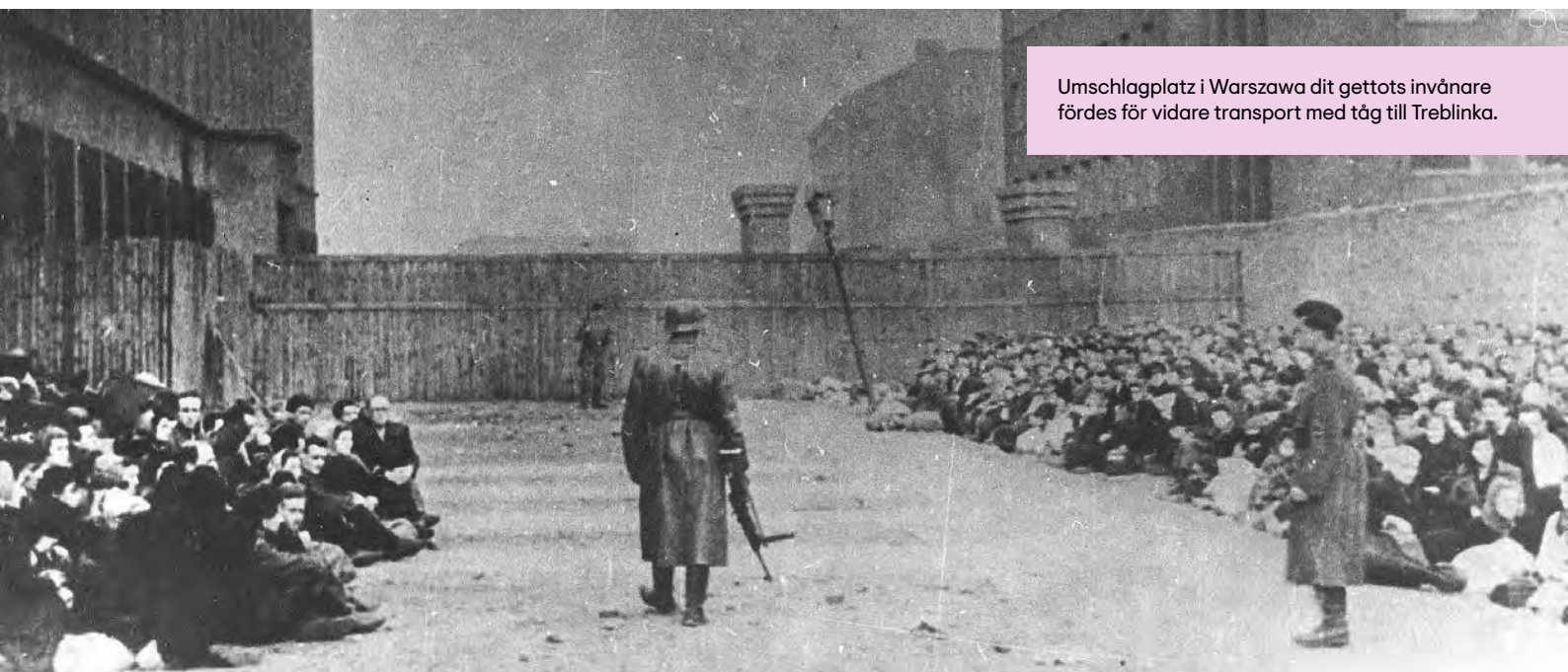

Romska barn i Warszawa som senare placerades i gettot.

Hösten 1942 gjorde de romska fångarna uppror i fängelset på Ulica Gęsia. De lyckades ta nycklar av vakterna och ta sig ut i byggnaden. Under sitt försök att bryta sig ut ur byggnaden dödades många av dem och de övriga fängslades igen. Upproret misslyckades men exemplifierar romskt motstånd.

Den 22 juli 1942 kom order om att tömma gettot i Warszawa. Alla som fanns i gettot skulle förflyttas med tåg till förintelselägret Treblinka. För att locka människorna i gettot att följa med fick alla en stor bit bröd och ett löfte om arbete. Det tog nästan ett år att tömma gettot. Till och med 21 september 1942 hade nästan 300 000 personer deporterats till Treblinka.

Den judiska läkaren Edward Reicher bevittnade när ett hundratal romer fördes från gettot till Umschlagplatz för att lastas i godsvagnar till Treblinka. Han reagerade på att de rörde sig energiskt, nästan entusiastiskt som om de inte visste vad som väntade dem. Var de glada över brödet de fått, över det väntande arbetet och över att komma bort från gettot?

Umschlagplatz i Warszawa dit gettots invånare fördes för vidare transport med tåg till Treblinka.

Umschlagplatz idag, ett monument till minne av de judar som fördes till Treblinka. Romernas historia i gettot avslutades i januari 1943 när de sista romerna fördes till Treblinka.

Bland de judar som var kvar i gettot spreds oro. Rykten om vad som hände de som fördes bort nådde dem, men få trodde på det eftersom de blev lovade bröd och arbete. De som trodde på ryktena lyckades beväpna sig och skapa en motståndrörelse.

Den 19 april 1943 startade gettoupproret. Cirka 600 personer försökte stå emot tyska SS, vars styrka bestod av ungefär 2 000 man och full utrustning. De kvarvarande judarna visste från början att det var en ojämnh kamp, men de ville inte ge upp. SS mötte ett oväntat motstånd. De tvingades retirera för stunden och bytte senare taktik och brände ut motståndsmännen/kvinnorna. Hela gettot jämnades med marken. Ett fåtal lyckades fly. Det tog nästan en månad för SS att slå ner upproret. När gettot var tömt återstod bara ruiner.

Det totalförstörda gettoområdet i Warszawa.

Treblinka

Cirka 100 kilometer nordöst om Warszawa uppfördes under hösten 1941 ett arbetsläger i Treblinka som senare fick namnet Treblinka I. Det byggdes i nära anslutning till en stor grustäkt och fångarna i lägret tvingades till hårt kroppsarbete i grustaget. Till Treblinka I fördes under åren 1942–1943 ett okänt antal romer som mördades och begravdes vid lägrets avrättningsplats (Execution site). Sommaren 1944 likviderades arbetslägret Treblinka I.

Sommaren 1942 uppfördes ett förintelseläger i Treblinka som fick namnet Treblinka II. Treblinka II var en del av den plan som kallades Operation Reinhardt. Det primära målet med operationen var att mörda alla judar i Generalguvernementet och lägga beslag på deras ägodelar, men även romer mördades.

Alla läger hade en kommandant och Treblinka II:s mest kända kommandanter var Franz Stangl, som ansvarade för lägret mellan september 1942 och augusti 1943.

Treblinka II var beläget i ett avskilt skogsområde, med den närbelägna byn Poniatowo. Antalet bofasta polacker var lågt i området. Tyskarna anlade ett särskilt järnvägsspår som ledde hela vägen fram till lägret och lägret delades in i tre delar.

En del var bostadsområde för vakter. En annan del var mottagningsområde för nyanlända fångar. Där bodde även tvångsarbetare som valts ut för att bland annat sköta lägret och ta hand om offrens tillhörigheter. Den tredje och sista delen var själva avrättningsområdet. Här bodde *Sonderkommandot*, så kallades de tvångsarbetare som skötte hanteringen av de döda kropparna. Eftersom de var ögonvittnen till hela processen blev de med jämna mellanrum utbytta mot nya tvångsarbetare. De flesta av dem mördades.

När fångarna anlände fick de reda på att de hade kommit till ett transitläger och att de efter desinfektion skulle transporteras vidare. Själva mottagningsområdet hade byggts upp för att likna en vanlig tågstation med stationsklocka och tågtidtabeller. Detta för att lugna fångarna. Fångarna blev sedan kommenderade att lämna ifrån sig kläder, värdesaker och eventuellt bagage för desinficering. Män och kvinnor samt barn separerades för att klä av sig i specialbyggda baracker och kvinnor och flickor fick sina hår avklippta.

Längs en kamouflerad gångväg som kallades ”tuben” eller ”himmelsvägen” tvingades fångarna sedan springa nakna direkt till gaskamrarna som låg i avrättningsområdet. Gaskamrarna hade skyltar som skulle lura fångarna att tro att det var duschar. Väl inne i gaskamrarna så stängdes dörrarna. Stora motorer startades och avgaserna fördes in i gaskamrarna. Efter cirka 30 minuter öppnades dörrarna och de döda fångarna bars ut av *Sonderkommandot*. Eventuella guldtänder avlägsnades från de döda kropparna och kropparna fördes därefter till stora massgravar.

Våren 1943 började kropparna brännas för att förstöra bevisen på mordandet. Det innebar att alla kroppar som tidigare begravts måste grävas upp för att brännas på stora likbål. Kremeringen av de döda skedde sedan alltid utomhus på en konstruktion som kallades för "grillen".

Värdesaker som stulits av offren sorterades, dokumenterades och skickades till Tyskland. Många av dessa dokument finns kvar och visar på smycken som var typiska för romska män och kvinnor.

Det finns få vittnesmål från Treblinka, eftersom färre än 100 fångar överlevde lägret. Av vittnesmålen är det flera som nämner att större grupper av romer anlände till lägret och mördades.

Hösten 1943 stängdes Treblinka II och revs på tyskarnas order. Därefter förvandlades det till en lantgård och på lägerområdet planterades träd och lupiner. Närmare 900 000 människor mördades i Treblinka II. Av dessa var uppskattningsvis minst 2 000 romer. Treblinka I var i drift till sommaren 1944 då nästan alla som arbetade där avrättades och barackerna brändes ner för att dölja spåren.

Idag finns ett stort granitmonument på platsen där gaskamrarna stod och sammanlagt 17 000 resta stenar, varav 216 bär namn på byar och städer varifrån judar transporterades till Treblinka II. Granitmonumentet och de resta stenarna har alla kopplingar till judisk tro och kultur. Det finns inget monument i Treblinka II som är tillägnat de mördade romerna.

I nära anslutning till Treblinka II (vid parkeringen) finns ett mindre museum om Treblinka I och Treblinka II:s historia.

År 2014 uppfördes ett minnesmonument för de romer som miste livet i Treblinka I och Treblinka II. Monumentet är beläget vid avrättningsplatsen (Execution site) som ligger i anslutning till arbetslägret Treblinka I.

Franz Stangl

Franz Stangl föddes år 1908 i Österrike i en familj styrd av militärisk precision eftersom pappan tillhört dragonerna, ett av Österrike-Ungerns elitregementen. Pappan dog när Stangl bara var åtta år och mamman gifte strax därefter om sig. Trots styvpappans önskemål om att han skulle börja jobba på stålverket och tjäna pengar gick Stangl klart skolan för att vid femton års ålder kunna uppfylla sin dröm: att jobba på textilfabriken. Stangl fullgjorde sin lärlingstid och blev efter tre år den yngste vävarmästaren i Österrike, något han påstås ha varit väldigt stolt över. Han jobbade på fabriken i fem år och har i efterhand sagt att dessa var de lyckligaste åren i hans liv.

På grund av brist på karriärmöjligheter på textilfabriken ansökte han om inträde till poliskåren. Efter att ha avslutat sin utbildning började han år 1931 som kriminalpolis och år 1940 gick han vidare till arbete vid mordanstalten Schloss Hartheim, som ingick i eutanasi-programmet T4. I mars 1942 utsågs Stangl till kommandant för förintelse-lägrät Sobibór och därefter, från september 1942 till augusti 1943 var han kommandant för Treblinka. Ett fånguppror i Treblinka avslutade Stangls tid som kommandant och han förflyttades till Trieste i norra Italien.

Vid krigsslutet försökte Stangl fly genom att ta sig till Österrike. Han tillfångatogs dock av den amerikanska armén. Stangl lyckades år 1948 fly till Italien, varifrån han med hjälp av den katolska kyrkan, som ordnat ett Röda kors-pass, ta sig vidare till Syrien. Tillsammans med sin familj flyttade han till Brasilien år 1951 där han levde ett vanligt liv. Han greps och utlämnades till Västtyskland 1967, där han dömdes till livstids fängelse.

Franz Stangl i sina kännetecknande höga ridstövlar och vita ridkläder.

I fängelset intervjuades Stangl av journalisten och författaren Gitta Sereny som försökte förmå honom att reflektera över det han varit delaktig i och hur det varit för de människor vars öde han var ansvarig för. Stangl själv pratade aldrig om människor i dessa sammanhang.

Sandflugorna måste ha varit ett fruktansvärt problem för fångarna, eller hur?

Alla var inte lika känsliga som jag. De råkade gilla mig. /.../ En dag hittade jag ett litet väveri i en liten stad i närheten. Jag blev intresserad, för som ni minns hade jag ju varit vävare en gång i tiden. /.../ jag frågade om jag kunde få köpa några meter. Det var så jag fick det vita tyget. Jag lät sy upp en jacka med en gång och lite senare ridbyxor och en rock.

Men hur kunde ni rida in i lägret i en sådan utstyrsel?

Vägarna var väldigt dåliga. /.../ Det bästa sättet att ta sig fram var på hästryggen.

/.../ Låt vara, men att övervaka avlastningen av dessa människor som snart skulle dö, i vita ridkläder...?

Det var varmt.”

Ur: Vid avgrunden av Gitta Sereny

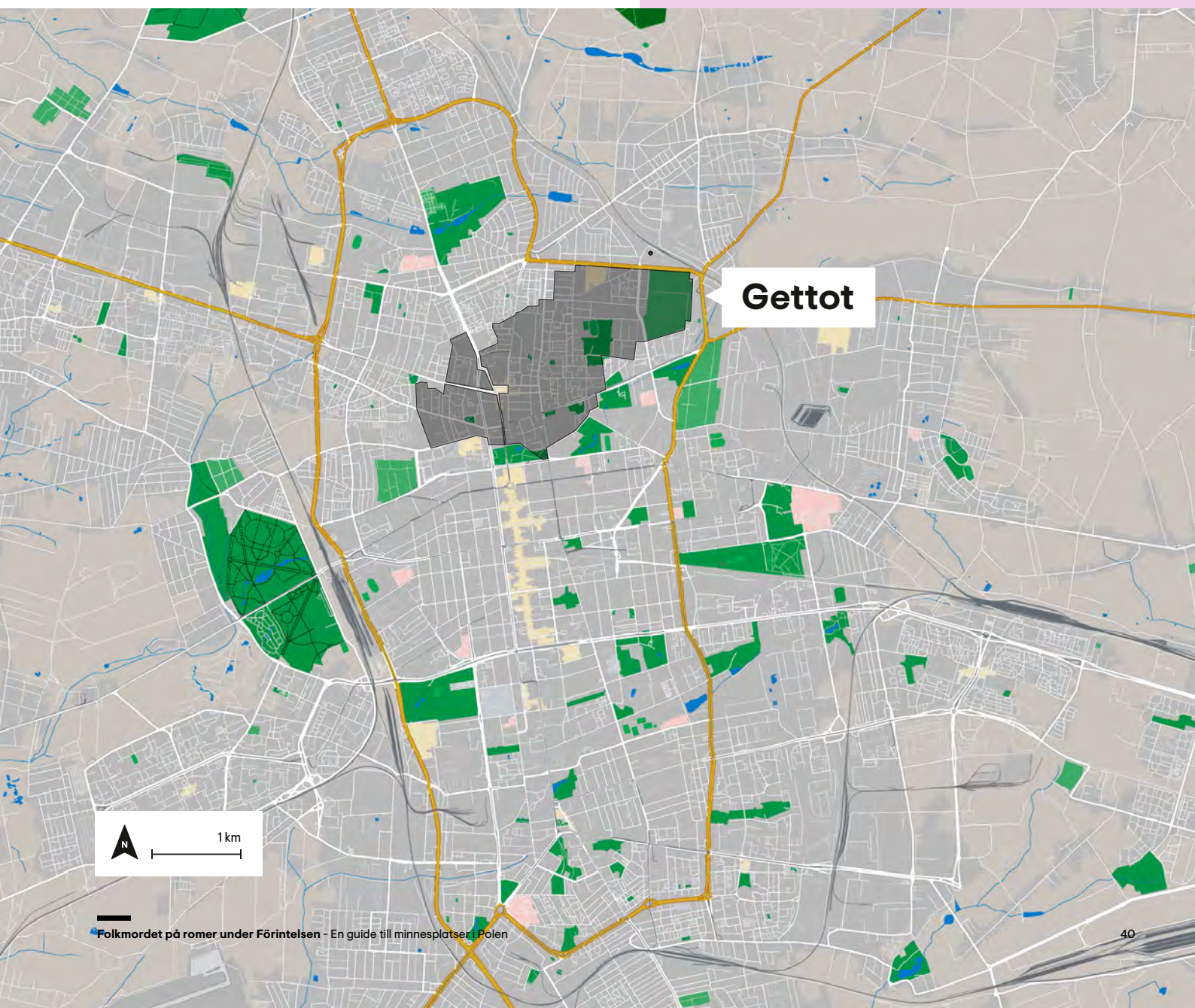
Franz Stangl hävdade fram till sin död att han inte hade något val utan var tvungen att följa order uppifrån. Enligt egen utsago löste han de uppgifter han fick så gott han kunde och utsattes därmed för personligt jobbiga situationer. Han dog i fängelse 1971 där han avtjänade den livstidsdom han dömts till föregående år. Han dömdes som medskyldig till mord på 900 000 människor.

Łódź

I mellersta Polen, cirka 120 kilometer sydväst om Warszawa, ligger industristaden Łódź. Med sina ungefär 700 000 invånare är den en av Polens största städer. När Nazityskland ockuperade Polen i september 1939 var Łódź med sina då cirka 670 000 invånare Polens näst största stad och ett centrum för textilindustri. Den nionde november 1939 införlivades staden i det Tyska riket som ett av tre regeringsdistrikt i Warthegau. Staden blev under den tyska ockupationen viktig för framställning av krigsmaterial till den tyska armén. I april 1940 döptes staden om till Litzmannstadt, efter den tyska befälhavaren i första världskriget Karl Litzmann.

Vid andra världskrigets slut hade Łódź förlorat mer än hälften av sina invånare. På grund av att Warszawa var jämnat med marken fungerade Łódź tillfälligt som huvudstad och genom bland annat industrinäringen kunde återflyttningen ta fart.

Karta över dagens Łódź med det före detta gettoområdet markerat.

Gettot i Łódź

I Łódź levde före andra världskrigets mer än 200 000 judar. I början av februari 1940 beslutade den tyska ockupationsmakten att stadens judiska befolkning skulle förflyttas till ett avgränsat område i några kvarter i nordöstra delen av Łódź. Snabbt inrättades det judiska gettot. I slutet av april 1940 hade alla icke-judiska invånare i kvarteren tvingats lämna området. I ett område, cirka fyra kvadratkilometer stort och omgärdat av taggtrådsstängsel, pressades runt 100 000 judar in tillsammans med de cirka 60 000 judar som sedan tidigare var bosatta i området.

På grund av två genomkorsande gator, Ulica Zgierska och Ulica Limanowskiego, var gettot delat i tre delar som länkades samman med gångbroar. Området var hårt bevakat liksom gränsområdet mellan gettot och den övriga staden. Förhållandena i gettot var fruktansvärda. Stora delar av området hade varken rinnande vatten eller avlopp. Hårt arbete, trångboddhet och undernäring präglade gettolivet. Många dog på grund av levnadsförhållandena, enligt beräkningar cirka 45 000 människor.

Gettot i Łódź utvecklades snabbt till ett arbetsläger där gettoinvånarna utnyttjades som slavarbetare i fabriker som upprättats för tillverkning. Just gettot i Łódź fick en mycket speciell ställning och dess historia är välbevarad genom de register som finns kvar och exemplar av den tidning som dagligen gavs ut. Särskilt omskriven är också affärsmannen och barnhemsföreståndaren Chaim Mordechai Rumkowski, som tyskarna utsåg till juderådets ordförande i gettot. Genom att samarbeta med den tyska gettoadministrationen och samtidigt se till att bibehålla produktionen i gettots fabriker försökte han undvika likvidering av gettot. Åsikterna om Rumkowskis insatser och avsikter går isär. En del historiker ser honom som förrädare och nazistisk kollaboratör, medan andra menar att hans avsikter var att försöka rädda judar i Łódź undan Förintelsen.

Samtidigt som människor deporterades till förintelselägret Chełmno blev gettot produktivt. Där fanns 1942 så många som över hundra fabriker av olika storlek. Framst tillverkades förbrukningsmaterial, som till exempel skor och uniformer till den tyska armén. Arbetskraften behövdes för att hålla produktionen i fabriker igång. Därför gjordes under en period från september 1942 och till maj 1944 uppehåll av deportationer till Chełmno. Medan andra getton förstördes under åren 1942 och 1943 hölls gettot i Łódź igång ända fram till sommaren 1944. Nazisterna påbörjade, men hann inte slutföra likvideringen av gettots invånare före krigsslutet.

Gettoområdet för romer

I ett litet avgränsat område avskilt från den judiska befolkningen upprättade tyskarna hösten 1941, inne på gettoområdet för judar, en avdelning för romer, *Zigeunerlager in Litzmannstadt*. Området låg mellan gatorna som idag kallas Ulica Wojska Polskiego, Ulica Obrońców Westerplatte, Ulica Starosikawska och Ulica Głowackiego.

Det före detta gettoområdet i Łódź. Avdelningen för romer, samt den före detta smedjan (idag Kuźnia Rómov-museet över avdelningen för romer) är markerade.

Mellan den femte och nionde november 1941 anlände cirka 5 000 romer till järnvägsstationen Radegast i Łódź. De transporterades i boskapsvagnar från Burgenland i det av Tyskland annekterade Österrike, via Radegast till det särskilt avskilda och hårt bevakade gettoområdet för romer. Mer än hälften var barn. Bland fångarna fanns både bofasta romer och de som hade en nomadiserande livsstil. Det var romer från bland annat Tyskland, Österrike, Rumänien och Ungern.

Gettoområdet för romer var omgärdat med dubbla taggrådsstängsel och hade nästan två meter djupa diken på båda sidorna av stängslet för att förhindra smittspridning. Fönstren spikades för och det fanns bara en väg in genom en port på dåvarande Ulica Brzezińska 99, idag kallad Ulica Wojska Polskiego. På detta sätt separerades romer från judar i gettot. Vid det dubbla taggrådsstängslet gick vakter.

De lokala nazityska administratörerna motsatte sig en utökning av antalet invånare i gettot. I fråga om romerna menade man dessutom att dessa skulle hota ordning och säkerhet i gettot. De påstods vara agitatorer, begivna på brott och "mordbrännare av värsta slag". Det är inte klarlagt vilka planer den nazityska ledningen från början hade för romernas inkludering i gettots produktionssystem, men deras arbetskraft kom aldrig att tas i bruk under de knappa två månader som den romska avdelningen existerade. Inget var förberett på platsen när transporterna av romer från Burgenland anlände. De tvingades bo trångt i några trevåningshus och saknade tillgång till vatten, toaletter, sängar, tallrikar och andra husgeråd. Bland romerna fanns duktiga hantverkare men deras arbetskraft togs inte i anspråk. Den romska delen av gettot blev därmed inte heller produktiv och sågs därför av nazisterna som en börda. Romerna drabbades av ytterligare nedskärningar i ransoner, vilket minskade möjligheterna att överleva. En tyfusepidemi bröt ut. På sju veckor hade cirka 700 människor dött, många av dessa var barn. De döda begravdes på den judiska begravningsplatsen i sektionerna PV och PVI.

Abram Rozenberg var en av de judiska fångar i gettot som arbetade som dödgrävare. Han förde döda romer till den judiska begravningsplatsen. Delar av hans vittnesmål återges i boken *Begrav mig stående: zigenarna och deras resa*. Där återberättas följande upplevelser:

■ ■ Det kom tre, fyra sådana transporter dagligen. Det var åtta till tio lik varje gång, däribland gamla och barn ... Jag såg att de flesta av liken var misshandlade och att somliga hade blåmärken på halsen, vilket tydde på att de blivit hängda ... Många lik var lemlästade ... med brutna armar och ben. Antagligen hade de gjort motstånd. Jag vet inte säkert, men efter att ha sett liken kom jag till den slutsatsen ... Jag fick veta att Kripo [den tyska kriminalpolisen] kom dit varje dag och befallde zigenare att hänga sina släktingar. Hängningarna skedde i en smedja på Brezinskagatan 84/6 ..."

(Fonseca, 2016)

Den nazistiska gettoledningen hade motvilligt tagit emot romer och av rädsla för att tyfusepidemin skulle fortsätta spridas beslutades att den romska avdelningen skulle likvideras. Mellan den femte och tolfte januari 1942 deporterades de 4 300 romer, som fortfarande var i livet, från gettoområdet via stationen Radegast, till förintelselägren Chelmno. Där mördades samtliga. Antingen sköts de eller gasades ihjäl i särskilda lastbilar. Vilka dessa romer var har inte kunnat fastställas. Efter att romerna deporterats från gettot sanerades hela området. De dubbla taggrådsstängslen monterades ner och området införlivades med det judiska gettot.

Efter andra världskrigets slut tog det lång tid innan historien kring gettot uppmärksammades. Länge förekom det endast några enstaka monument och minnestavlor för att hedra offren. Först på 2000-talet har det genomförts utställningar och minneskonserter. Olika publikationer har också getts ut för att berätta om händelserna, offren, förövarna och de särskilda platserna och byggnaderna i Łódź getto.

Kvar på platsen för den romska avdelningen i gettot finns idag några av de hus där romer inhystes och trängdes. I området finns också en byggnad som under gettotiden gjordes om från smedja till bårhus för romer. Den 10 januari 2004 avtäcktes ett minnesmonument vid denna byggnad som ligger på Ulica Wojska Polskiego 84. Monumentet är tillägnat de romer som mördades i den romska gettoavdelningen och i förintelselägret Chelmno. År 2009 inrättades i byggnaden ett museum, Kuźnia Rómov. Besök kan bokas via personalen på museet vid den tidigare järnvägsstationen Radegast. Det är också hos dem man hämtar nyckeln till museet.

Minnesmonumentet från 2004 som tillägnas de romer som mördades i den romska gettoavdelningen och i förintelselägret Chelmno 1941-1942.

Den gamla smedjan i den romska avdelningen i Łódź getto som 1941 omvandlades till bårhus för romer och idag är ett museum.

Den judiska begravningsplatsen

Mellan de två gatorna Ulica Bracka och Ulica Zmienna går det att besöka den judiska begravningsplatsen. Under andra världskriget var den en del av gettoområdet och var belägen i den östra utkanten av det slutna området. På den södra delen av begravningsplatsen inrättades en särskild sektion för judar som dog i gettot. Uppmärksammas bör att detta fält inte var någon massgrav utan varje död kropp fick sin egen grav. Det förekommer inga gravstenar, men tack vare bevarad detaljerad dokumentation har det gått att identifiera vem som ligger på vilken plats. Enligt beräkningar begravdes 45 000 människor mellan åren 1940 och 1944 här. Efter kriget kallades området för Gettofältet.

På begravningsplatsen ligger också de cirka 700 romer begravda som dog i tyfusepidemin. De är begravda i sektionerna PV och PVI. Gettofältet är idag ett övervuxet fält men det finns skyltar som markerar området och raderna är utmärkta med stenstolpar i marken som markerar sektionerna PV och PVI. Det finns inga märkta gravar för romer. Bortanför fältet är det tomt. Här är ingen begravd eftersom det inte fanns några efterlevande som kunde begravas där.

Idag finns på området över 180 000 gravar och med sina 42 hektar är den en av Europas största judiska begravningsplatser. Andra judar än de som dog i gettot begravdes också här. Även medlemmar av den polska motståndsrörelsen kan hittas på platsen, liksom kristna som var gifta med judar, samt judar som konverterat till kristendomen. I och med Nürnberglagarna klassificerades de som judar.

För att minnas de som mördades har genom åren flera minnestavlor satts upp på muren i närheten av entrén. Till höger om entrén finns en tavla till minne av de cirka 5 000 romer som deporterades från Burgenland i det av tyskarna ockuperade Österrike till gettoområdet för romer i Łódź. Gravplatsen är öppen för allmänheten under särskilda besökstider. För besök tas en mindre entréavgift ut.

Järnvägsstationen Radegast

I den norra delen av gettoområdet i Łódź, i närheten av den judiska begravningsplatsen, låg järnvägsstationen Radegast. I boskapsvagnar anlände från 1941 transporter av människor hit som tvångsflyttades av nazister till gettot. Härifrån deporterades också från 1942 till 1944 sammanlagt hundratusentals människor till förintelselägren Chełmno och Auschwitz-Birkenau. Ett mindre antal sändes till koncentrationslägret Stutthof, beläget utanför Gdansk.

Främst tvångsflyttades judar via Radegast, men också romer. Under några dagar i början av januari 1942 deporterades de 4 300 romer som fanns kvar när nazisterna beslutade att deras avdelning skulle likvideras.

I början av augusti 1944 avgick de första transporterna till Auschwitz-Birkenau från stationen. I slutet av samma månad, den sista transporten är daterad till den 29 augusti,

hade 70 000 människor deporterats till Auschwitz-Birkenau. De flesta skickades direkt till gaskamrarna, andra blev kvar i Auschwitz-Birkenau, eller skickades till andra läger. Det är fortfarande oklart, men uppgifter pekar på att romer ska ha ingått i några av dessa transporter. Exakta detaljer har dock inte kunnat bekräftas.

Idag har järnvägsstationen Radegast blivit en viktig historisk minnesplats. Stationen byggdes 1937 och stationshuset med tillhörande plattform finns fortfarande kvar. På plattformen står ett lok och flera tågagnar är öppna för besökare under museets öppettider. Loket, liksom tågagnarna, är inte autentiska. De är från tiden för Förintelsen men användes inte för att transportera fångar. 2002 kom förslag på att bygga ett museum och 2005 invigdes i anslutning till stationshuset ett monument med ett tillhörande museum. I själva stationshuset finns en utställning med bland annat register över deportationer och fångar i gettot. Listor på vilka som deporterades finns också att betrakta i den uppbyggda tunneln, ett stort och överväldigande monument som mynnar ut i en skorsten som ska symbolisera ett krematorium. I tunneln kan man som besökare också följa en tidslinje över Förintelsen i Polen.

Minnesplatsen och museet berättar i första hand om de judiska fångar som deporterades via Radegast men det finns också information om deportationer av romer. På tegelväggen till höger om stationshuset finns det flera uppsatta minnesplaketter. En av dessa är till minne av de cirka 5 000 romer som deporterades från Burgenland i det tyskockuperade Österrike via Radegast till gettoområdet för romer i Łódź. På museet uppmärksammas också den 12 januari som en minnesdag för likvideringen av den romska avdelningen i Łódź getto.

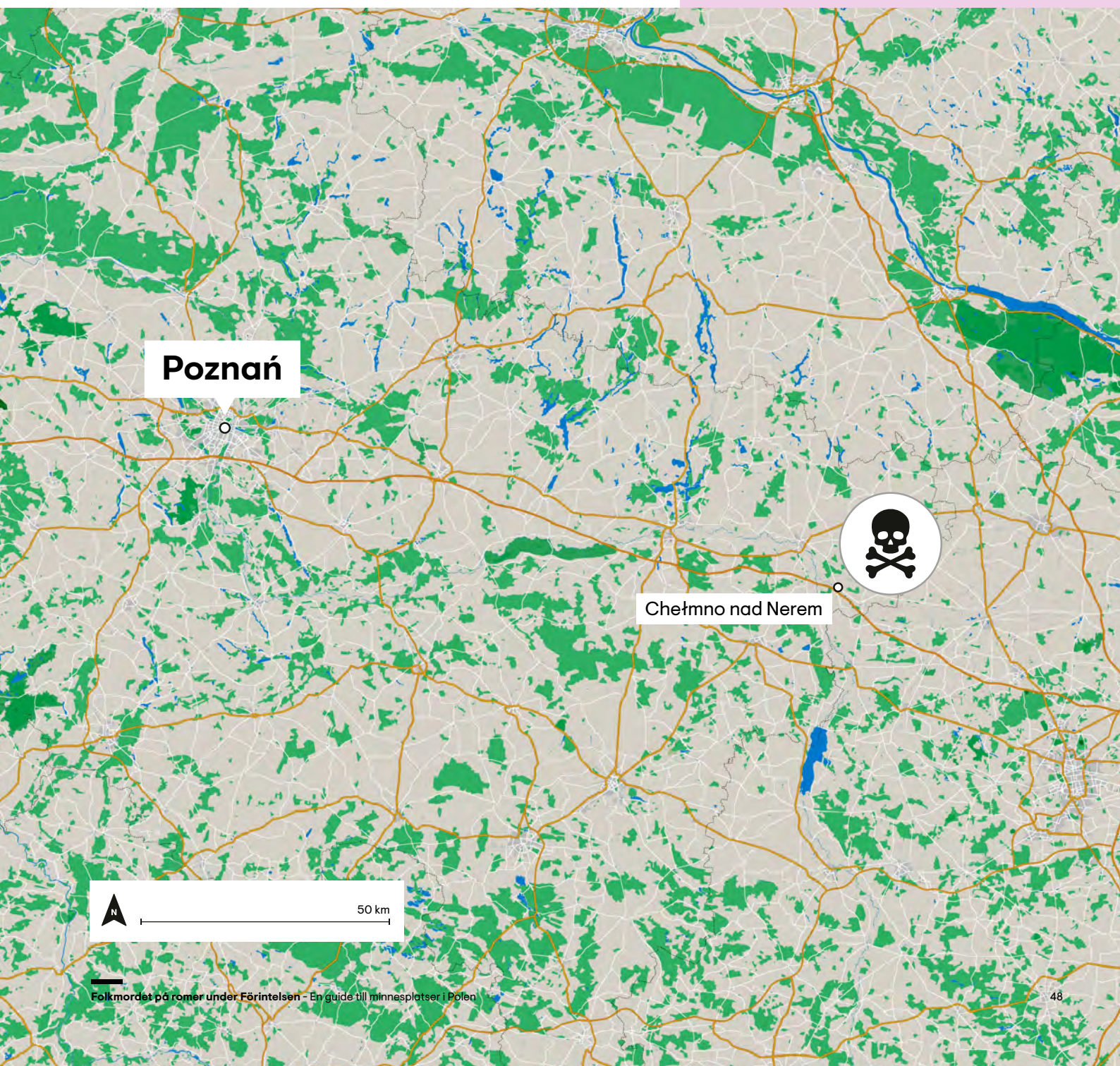
Minnesmonument i anslutning till stationshuset i Radegast. Sex överdimensionerade gravstenar i betong med namnen på de koncentrations- och förintelseläger som fångarna i Łódź getto deporterades till.

Poznań

Poznań är en stad belägen vid floden Warta i västra Polen. Staden ligger cirka 270 kilometer väster om Warszawa. Poznań är en av Polens äldsta städer och idag huvudstad i provinsen Storpolen. Under andra världskriget ockuperades och införlivades Poznań i det tyska tredje riket och blev provinshuvudstad Warthegau (ibland benämnt Reichsgau Wartheland). Under den tyska ockupationen genomfördes stora folkomflyttningar av polacker till Generalguvernementet och utrensningar av oönskade folkgrupper. Avsikten var att provinsen skulle bebos av tyskar och Poznań skulle bli en tysk mönsterstad under sitt tyska namn Posen.

Västra delarna av dagens Polen med staden Poznań och byn Chełmno nad Nerem, med det före detta förintelslägret Chełmno markerade.

Chełmno

I centrala Polen, cirka 70 kilometer nordväst om staden Łódź och 150 kilometer öst om staden Poznań, uppfördes hösten 1941 det första förintelselägret där man använde gas (kolmonoxid) för att mörda människor. Lägre, som på tyska hette Kulmhof, var beläget i den lilla polska byn Chełmno nad Nerem. På platsen för lägret låg en stor herrgård, kallad slottet, som byggdes om för att kunna ta emot fångar och husera tvångsarbetare. Dessutom uppfördes en ramp vid slottets norra gavel för att underlätta lastningen av de gasvagnar som användes i mördandet av fångarna. Förintelselägret Chełmno låg i det tyskockuperade området Warthegau, som införlivats i det Tyska riket efter invasionen av Polen.

Syftet med lägret var att mörda judar i tyska Warthegau och de som nazisterna beskrev som "arbetsodugliga" människor från gattot i staden Łódź. I förintelselägret Chełmno användes gasvagnar för att mörda fångarna. Dessa gasvagnar var ombyggda lastbilar där avgaserna leddes in i lastutrymmet för att kväva passagerarna. Fångarna fördes till lägret med hjälp av tåg och lastbilar.

Mellan den 5 och 12 januari 1942 tvångsflyttades cirka 4 300 romer från den romska gettoavdelningen i Łódź. De transporterades på lastbilsflak sista biten till förintelselägret i Chełmno nad Nerem. Väl framme i lägret samlades fångarna på slottsgården där de fick information om att de skulle desinficeras och duscha innan vidare transport. I mindre grupper fördes de in i slottet via en sidoingång och ner i källaren på slottsbyggnaden som utgjorde en central del av förintelselägret. I vanliga fall beordrades fångarna att klä av sig och lämna ifrån sig sina tillhörigheter innan de leddes ner i källaren, men i detta fall avstod man från denna föreskrift eftersom många var smittade med tyfus. Sedan drevs fångarna genom en korridor till en ramp i andra ändan av slottsbyggnaden där de trängdes in i ett slutet lastutrymme på en lastbil. När utrymmet var fyllt, stängdes och låstes dörrarna. Lastbilen startade motorn och avgaserna leddes in via en slang. Efter 10 till 20 minuter var det tyst eftersom människorna hade kvävts av kolmonoxiden.

Lastbilen körde sedan cirka fyra kilometer till Waldlager (skogslägre), lägrets massgravar, som var belägna i en tät skog. Där öppnades dörrarna av soldater och urlastningen genomfördes av fångar som tvingades arbeta i lägrets Sonderkommando. De fångar som inte hade dött av avgaserna sköts av soldaterna på plats. Romerna slängdes sedan i massgravar tillsammans med sina kläder och sina tillhörigheter.

En tysktillverkad gasvagn, liknande de som användes i Chełmno.

Under sommaren 1942 grävdes kropparna i Waldlagers massgravar upp för att brännas. Det byggdes också krematorier på plats i skogsområdet. Redan under hösten 1942 upphörde det storskaliga mördandet eftersom de flesta judar i Warthegau, med undantag av judarna i Łódź getto, var döda.

Lägret i Chełmno nad Nerem avvecklades under våren 1943 och slottsbyggnaden sprängdes 7 april samma år. I Waldlager, där massgravarna och krematorierna låg, planterades träd. Förtintelselägret öppnades dock på nytt våren/sommaren 1944, då de invånare som fortfarande var i liv i Łódź getto mördades. Kapaciteten med endast två gasvagnar gjorde att likvidationen gick långsamt. Samtidigt fanns det en tidspress för nazisterna att ta hänsyn till då den sovjetiska Röda armén närmade sig området. Därför skickades i slutet av juli 1944 judarna i Łódź getto till Auschwitz-Birkenau.

Sommaren 1944 beslutades det att Chełmno nad Nerem skulle avvecklas och alla spår raderas. I januari 1945 avrättades de sista som fortfarande var i livet. Uppgifterna varierar, men museet i Chełmno uppger att cirka 200 000 människor ska ha mördats i lägret.

I förintelselägret Chełmnos massgravs-område, Waldlager, uppfördes år 2016 en minnessten över de cirka 4 300 romer som mördades och begravdes under likvideringen av den romska avdelningen i Łódź getto. Minnesstenen uppfördes av Cultural association of Austrian Roma, Polish Roma union based in Szczecinek. Council for the protection of struggle and martyrdom sites.

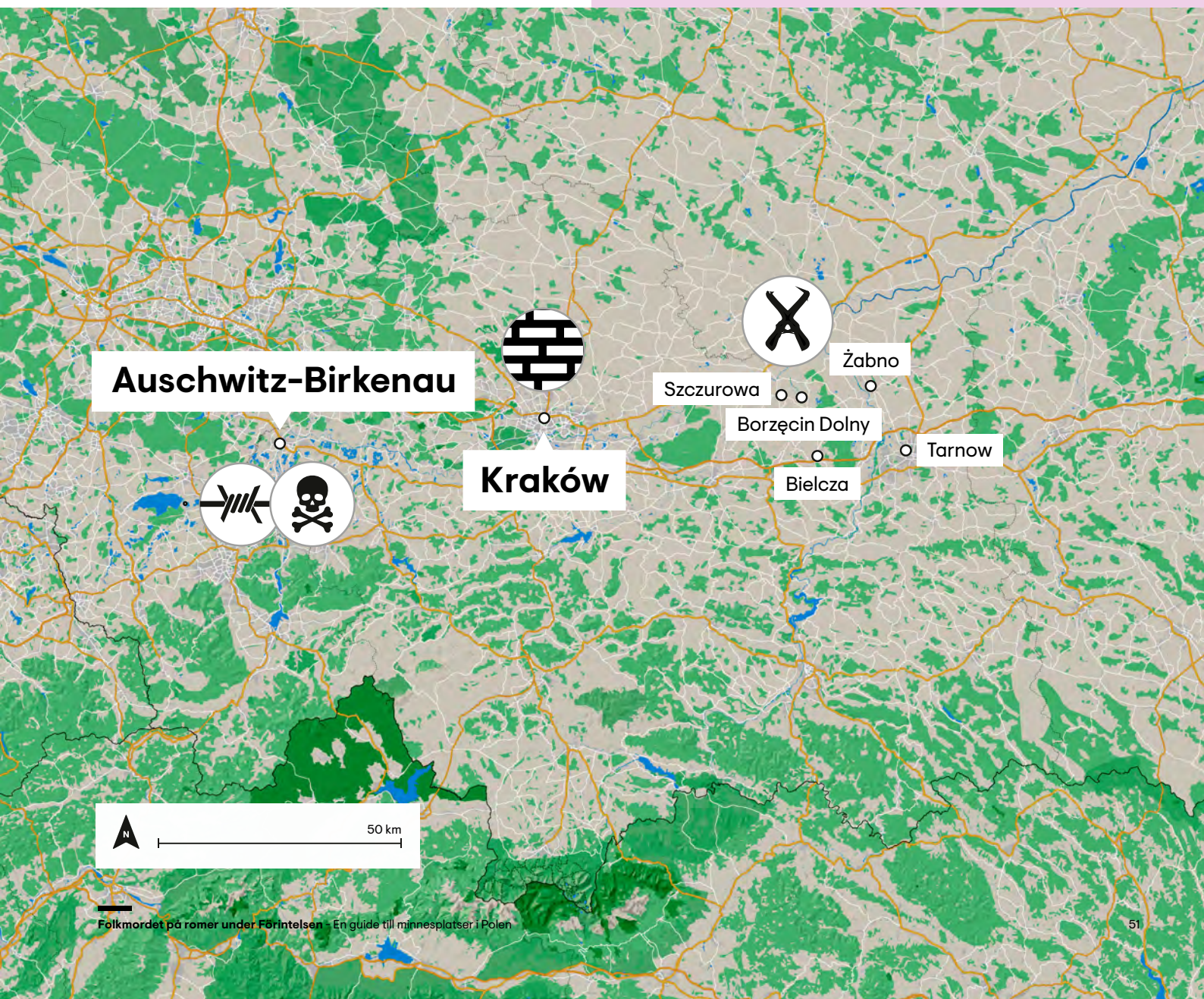
Minnessten i förintelselägret Chełmnos massgravs-område. Stenen uppfördes år 2016 till minne av de cirka 4 300 romer som mördades i lägret. Fotot är taget vid en minnesceremoni under en av Forum för levande historias studieresor.

Kraków

Kraków ligger i södra Polen, cirka 300 kilometer söder om Warszawa och är provinshuvudstad i Lillpolens Vojvodskap. De första bofasta i området dateras till 800-talet och sedan dess har staden vuxit till att bli en av de största i Polen. Idag finns det mycket tung industri men även ett rikt kulturliv, samt Polens äldsta universitet som grundades år 1363. Staden var även Polens huvudstad fram till år 1596.

När Tyskland ockuperade stora delar av Polen i september 1939 införlivades vissa av de västra och norra delarna i det Tyska riket. I det resterande tyskockuperade området inrättades Generalguvernementet under ledning av den tyske juristen och nazisten Hans Frank. Kraków blev Generalguvernementets huvudstad och därmed högkvarter för nazisterna i de centrala, södra och östra delarna av Polen, och senare även Galicien.

Södra Polen med Kraków, förintelslägret Auschwitz-Birkenau, samt orterna Szczurowa, Żabno, Borzęcin Dolny, Bielcza och Tarnow som alla har starka kopplingar till historien om folkmordet på romer i denna del av landet.

Kazimierz

I sydöstra Kraków, utanför den medeltida stadskärnan Stare Miasto, ligger stadsdelen Kazimierz. Från 1300-talet och fram till andra världskrigets början var en stor del av området befolkning judar. Under den tyska ockupationen av Kraków tömdes stadsdelen och de judar och romer som bott där mördades eller tvångsflyttades. Wicia Mutto är en av de som bodde i Kazimierz innan stadsdelen tömdes.

Wicia Mutto föddes 1934 i Kraków och bodde med sin familj i Kazimierz.

I boken *Det tysta arvet* av Monica Hirsch, berättar han om hur de som många andra romska familjer reste runt en del i Polen. De besökte bland annat Łódź och Warszawa. Av sin pappa fick Wicia Mutto alltid höra talas om tyskarna och de hemskheter han upplevt under första världskriget, då pappan varit barn. När så andra världskriget bröt ut 1939 och tyskarna ockuperade Polen ökade rädslan för vad som kunde hända. Han beskriver också hur de vuxna pratade om att judar och romer fördes bort och att hans pappa bestämde att de måste ge sig av. De begav sig ut i skogen med cirka tio hästar och vagnar. Det var många familjer som gav sig av tillsammans och enligt hans berättelse spådde kvinnorna polacker i utbyte mot mat åt alla.

En dag, när de var i närheten av staden Tarnów, hade de stannat för att låta hästarna beta på en äng och för att hämta vatten i den närliggande floden. Wicia Mutto, som då var knappt åtta år, skulle enligt romsk tradition gå ut i skogen och hämta ved. Han gav sig av med två flickor och en annan pojke. När de var i skogen, ett femtiotal meter från vagnarna, hörde de ljudet av motorer som närmade sig. De kunde inte se vilka som åkte i fordonen. Men de anade oråd och hans kamrat sa åt dem att lägga sig på marken. De visste att nazisterna var ute efter romer och de ville inte bli upptäckta. De låg där i ett par timmar utan att ge ett ljud ifrån sig. Det enda de hörde under tiden var skott. Därefter tystnad och ytterligare några skott. Sedan tystnad igen.

Till slut vågade de sig fram och alla var borta. Hans mamma, hans pappa, hans syskon. Vagnarna var tomma, nazisterna hade tagit allt. Där satt nu fyra barn, som hade förlorat sina familjer, helt ensamma och grät.

Så småningom närmade sig några polacker från en närliggande by. Dessa berättade att tyskarna tagit deras familjer och kanske fört dem till Auschwitz. En av de äldre sa till de andra byborna att de måste ta hand om barnen. En dam i trettioårsåldern tog med sig Wicia Mutto hem. Där fick han och hans kamrater jobba som herdar åt familjerna. På vintern samlade de ved. Ibland kunde barnen träffas. Wicia Mutto berättar att familjen var snäll mot honom och att de behandlade honom som sitt eget barn.

Ett par år efter kriget hade han hunnit fylla tretton år. Vid ett tillfälle kom det romer till utkanten av byn. Han och hans kamrater tog sig dit för att prata med dem. Hade det inte varit för det samtalet hade han blivit kvar i den lilla byn utanför Tarnów. Nu följde han istället med dem för att kunna leva sitt liv som rom istället för som bofast polack. Han utbildade sig till kopparsmed och när han var arton år mötte han Nadja, som han gifte sig med. De fick fyra barn och reste runt i Polen med sin musikensemble. Eftersom det gjordes filmer om musikensemblen blev Wicia Mutto och hans fru omtalade och den kommunistiska regimen i Polen började ifrågasätta honom och vad han gjort under kriget. Av rädsla flydde Wicia Mutto till Wien med falska papper. Senare skickade han förfälskade papper till sin fru och deras barn, så att de skulle kunna ta sig ut ur Polen och återförenas.

1968 kom han och familjen till Köpenhamn. Han var fyrabarnspappa, 34 år, berövad sina föräldrar och syskon och hade levt på flykt och i rädsla en stor del av sitt liv. Hela familjen fick stanna och blev danska medborgare. Han engagerade sig i kampen för det romska folkets rättigheter och bodde under fem år i USA innan han slutligen bosatte sig i Sverige.

Än idag vet han inte var hans föräldrar ligger begravda eller om de verkligen fördes till Auschwitz. Kanske ligger de i en av de gravar som finns efter olika skjutningar i Tarnówområdet. Sanningen om vad som hände hans familj för över 80 år sedan när han var en liten pojke, kommer han sannolikt aldrig att få veta. Han har därför heller ingen namngiven grav att besöka.

Wicia Mutto som varje år åker till en av kyrkogårdarna i Tarnów, där han tänder ett ljus och håller en skvätt vodka på en av gravarna för att minnas och hedra sin familj.

Tarnów

Tarnów ligger 75 kilometer öster om Kraków i södra Polen och är en stad med cirka 115 000 invånare. Staden grundades på 1300-talet och är idag en viktig järnvägsknut.

I staden finns ett etnografiskt museum som öppnades 1990 med en permanent utställning ägnad åt polska romers historia och kultur före, under och efter Samudaripén. Utställningen synliggör den del av det romska livet i Polen som gick nästan helt förlorat under andra världskriget.

Museet arrangerar sedan 1996 en årlig romsk vandringsresa med traditionella vagnar, hästar och musik. Det är en slags pilgrimsfärd, som kallas Tabor. Färden går längs romska minnesplatser i området där även monument uppmärksammas till minne av polska judars och kristna polackers öde för att betona gruppernas gemensamma, tragiska öde. Alla är välkomna att delta och för unga romer är projektet av pedagogisk betydelse, eftersom det är en möjlighet att träffa de äldre och lyssna på gamla berättelser och vittnesmål. För de äldre är det ett tillfälle fyllt av nostalgiska minnen och berättande av historier från år av vandring. Tabor genomförs i slutet av juli och går från Tarnów längs olika vägar till bland annat Bielcza och Szczurowa, platser där romer sköts under den tyska ockupationen av Polen.

Etnografiska museet i Tarnów som bland annat har en permanent utställning med fokus på det romska livet i Polen före, under och efter Samudaripén.

Borzęcin Dolny

75 kilometer öster om Krakow och 33 kilometer nordväst om Tarnów ligger den lilla byn Borzęcin Dolny med cirka 2 900 invånare. Borzęcin Dolny är en av de cirka 200 dokumenterade platser i Polen där nazisterna genomförde massavrättningar av romer under andra världskriget. Byn Borzęcin delas i ett nedre och övre Borzęcin, där det polska ordet Dolny betyder nedre.

I juli 1942 grep tysk polis 30 romer, varav de flesta var barn, i närheten av orten Wal-Ruda som ligger några kilometer öster om Borzęcin Dolny. De lastades på hästkärror som kördes av lokala bönder och avsikten var att avrätta dessa människor i omedelbar närhet av platsen för gripandet. Enligt vissa källor bad lokala ortsbor tyskarna att inte begå detta brott i närheten av ortsbornas hem. Därför ska tyskarna ha lett gruppen med de tillfångatagna romerna mot byn Borzęcin Dolny. På vägen dit passerade följet ett skogsområde som tyskarna ansåg lämpligt för en massavrättning. Enligt uppgift utförde tyskarna själva avrättningen, dock fanns vittnen som påstod att polska polisen också var med och sköt. Enligt vittnen skall en pojke ha lyckats fly från avrättningen. 29 romer sköts och begravdes i en massgrav intill vägen. 1959 grävdes de döda kropparna upp och begravdes på den lokala kyrkogården Cmentarz Parafialny w Borzęcinie Dolnym i Borzęcin Dolny.

2011 uppfördes ett trämonument på platsen för den första massgravens. Monumentet är beläget vid väg 964, cirka 550 meter österut från den lokala kyrkogården där offren är begravda idag.

2017 uppfördes ett nytt stenmonument, som ersatte ett järnkors, på den lokala kyrkogården i Borzęcin Dolny.

Sedan 1996 är platserna en del av den årliga pilgrimsresan Tabor som genomförs till minne av Samudaripén i området kring Tarnów.

På platsen för den första massgravens uppfördes 2011 ett trämonument till minne av de 29 mördade romerna i Borzęcin Dolny.

Sedan 2017 finns ett stenmonument för att minnas och hedra de 29 romer som mördades och begravdes på den lokala kyrkogården i Borzęcin Dolny.

Szczurowa

Cirka 55 kilometer öster om Kraków och ungefär 35 kilometer nordväst om Tarnów, ligger den lilla byn Szczurowa. Idag har byn en befolkning på cirka 1 800 invånare. Szczurowa är en av de 200 dokumenterade platser i Polen där nazisterna genomförde massavrättningar av romer under andra världskriget.

Szczurowa hade innan kriget och fram till massakern en minoritet av romer, som sedan länge var bofasta och väl integrerade i byns gemenskap. Det förekom blandäktenskap mellan majoritetsbefolkningen och romer. Romerna i byn arbetade som hantverkare, jordbruksarbetare, självägande bönder och som musiker på bröllop och högtidsdagar. Den 3 juli 1943 upphörde det romska livet i den lilla byn Szczurowa när 93 romer mördades. En som dock överlevde var Krystyna Gil, född Ciuron. I en intervju på romasinti.eu berättar hon om sina upplevelser:

Krystyna Gil föddes den 5 november 1938 i den lilla byn Szczurowa. På den tiden hade byn en befolkning på cirka 2 000 invånare. De flesta var polacker, men strax under 100 invånare var romer. Krystyna tillhörde den romska minoriteten. I september 1939, när Krystyna inte ens var ett år, ockuperade Tyskland Polen. Den tyska ockupationsmakten var hård och brutal mot polackerna, men för minoriteten romer var den än värre. Mellan klockan tre och fyra på natten mellan den 2 och 3 juli 1943 väcktes byns romska befolkning av poliser under tyskt kommando. Hela området var omringat av tysk polis, så det fanns ingen möjlighet att fly. I sina nattkläder samlades alla romer ihop på bron i byn. Ett antal hästskjutsar stod redan klara för att transportera romerna. Först lastades alla män på vagnarna och transporterades till den lokala kyrkogården, där de tvingades gräva en massgrav. När graven var färdig så ställdes männen i led på kanten av graven och sköts till döds. De tomma vagnarna återvände till bron för att hämta kvinnorna och barnen. Krystyna, hennes mor, tioåriga bror och tvååriga syster lastades upp på en vagn tillsammans med Krystynas mosttrar och fyra kusiner. Krystynas mormor klev också upp på vagnen, men knuffades av eftersom hon var polack. Mormodern blev stående vid sidan om vagnen med de få andra som ännu inte lastats på och ett fåtal som bevittnade det som skedde. Krystynas mamma lyckades lyfta över Krystyna till mormodern och sade att om du överlever denna dag så skall du åtminstone ha kvar ett av dina barnbarn. Krystynas bror, som var lite äldre, vägrade att lämna vagnen. Han sade att om mamma måste dö, så vill jag dö tillsammans med henne. De fullastade vagnarna kördes till kyrkogården där kvinnorna och barnen sköts och begravdes i samma massgrav som männen. Krystyna och hennes mormor lyckades fly när de tyska soldaterna tog rast. De överlevde kriget genom att gömma sig hos släktingar som inte var romer.

När massmordet på byns romer var över brände tyskarna ner offrens hem. Namnen på de 93 offren fanns dock kvar i den lokala kyrkoboken och minnet av massakern bevarades i det kollektiva minnet av de många polacker som bevittnade händelsen.

1956 restes en minnessten över massakerns offer vid massgraven på Szczurowa Kaplica Cmentarna. Denna minnessten var det första monumentet som restes i Polen för att minnas folkmordet på romerna.

1993 uppfördes också ett stort träkors vid platsen för massgraven. Detta kors vårdas än idag av barn som går i den lokala skolan.

2012 uppfördes på samma plats en stor stentavla med namn och ålder på offren.

Varje år den 3 juli genomförs en katolsk procession och minnesgudstjänst på kyrkogården vid platsen för massgraven. Krystyna Gil deltog varje år fram till sin död 2021.

Sedan 1996 är platsen slutdestination på den årliga pilgrimsresan Tabor som genomförs till minne av Samudaripén i området kring Tarnów.

På den lokala kyrkogården i Szczurowa står ett tredelat monument till minne av massakern på byns romska befolkning. Det består av en minnessten, ett träkors och en stentavla med alla offrens namn.

Żabno

92 kilometer öster om Krakow och 17 kilometer norr om Tarnów ligger byn Żabno som idag har ungefär 4 200 invånare. Żabno är en av de cirka 200 dokumenterade platser i Polen där nazisterna genomförde massavrättningar av romer under andra världskriget.

Vid andra världskrigets utbrott fanns det inga permanent bosatta romer i byn. Hösten 1942 förflyttade de tyska myndigheterna i Generalguvernementet en grupp bestående av 49 romer, som troligen deporterats från det Tyska riket, till byn. Romerna tvingades bland annat arbeta på det lokala tegelbruket. 8 juli 1943 samlade tyskarna ihop hela gruppen av romer och förde dem till den lokala kyrkogården i byn där de sköts till döds och begravdes i en massgrav. Troligtvis innehåller massgraven också 12 romer som sköts i den närliggande byn Biskupice Radłowskie.

1946 satte de lokala myndigheterna upp en minnesplakett på massgraven med inskriptionen (översatt till svenska): Här vilar romer mördade av de nazistiska ockupanterna 1943.

2012 uppfördes ett nytt monument till minne av händelsen och de romer som mördades på platsen. Monumentet är beläget längst bort till höger på den lokala kyrkogården Kaplica Cmentarna i Żabno.

Sedan 1996 är platsen en del av den årliga pilgrimsresan Tabor som genomförs till minne av Samudaripén i området kring Tarnów.

På den lokala kyrkogården i Żabno finns sedan 2012 ett minnesmonument på den massgrav där de mördade romerna begravdes efter massakern sommaren 1942.

Bielcza (Brest District)

Romer flyttade troligen till denna by från närliggande Borzęcin runt mitten av 1800-talet. De tillhörde de fattigaste skiktet på landsbygden och försörjde sig genom att tigga och hjälpa till hos lokala bönder. I början av 1900-talet började romer från Ungern att besöka Bielcza. De hyrde ofta hus i området där de tillbringade vintern. Det fick dem att sedan hänvisa till Bielcza som sin hemvist. När Polen ockuperades av tyskarna hade många av de fattigaste flyttat till andra platser men några grupper av romer placerades i byn av tyskarna, bland dem medlemmar ur familjen Kwiek.

I boken *Det tysta arvet* berättar Bronislaw Kwiek om sitt liv.

Han föddes 1939 i Tarnów, samma år som Polen ockuperades av tyskarna. Han minns hur han tidigt, redan vid tre års ålder, levde i skräck och tvingades gömma sig. De flyttade runt mycket och vid ett tillfälle, då de bodde i en barack, såg han genom ett litet hål i väggen hur två tyska soldater gick förbi. Plötsligt tittade en av soldaterna rakt mot den plats där han stod. Kanske såg han Bronislaw, kanske inte, men dagen därpå var soldaterna tillbaka. Denna gång med två stora bilar och gevär. Alla tvingades ställa upp sig mot närmsta barack, närmare trettio personer. Bronislaws farmor och farfar insåg faran och började prata ungerska med varandra. En av officerarna hörde dem och undrade varför de pratade ungerska. ”Vi är ungrare och min tyska är inte så bra”, svarade Bronislaws farfar. Officeren bad att få se deras papper och när det stod klart att de var från Budapest bad han honom att söka upp honom dagen efter. Officeren hade bott på samma gata som farfadern i Budapest. Den här gången klarade sig alla i sällskapet och soldaterna gav sig av utan att någon skjutits. Bronislaws farfar berättade att han fick ett dokument som lät honom röra sig fritt och hämta bland annat mat till alla trettio personer. Som tack lämnade farfadern över en fin matta till officeren.

Strax därefter blev det värre och Bronislaw berättar att hans farfar inte längre hade möjlighet att hämta mat.

En dag dök Gestapo upp och skrek till alla att de skulle komma ut. Hans farfar visade upp det dokument han fått men Gestapo brydde sig inte om det, de hade sina order. Gestapo grep Bronislaws pappa och tog med sig honom. Det var sista gången han såg sin far.

Resten av familjen beordrades att gå till en kyrka i närheten. På vägen dit höll Bronislaw hårt i sin mammas hand. På gatorna passerade de döda människor och väl framme i kyrkan blev de instängda. Nästa gång kyrkporten öppnades var det för att transportera dem till en stad i närheten av Warszawa där vagnar väntade. Vagnar som skulle ta dem till koncentrationslägret Auschwitz. Något som de inte visste då. På väg mot vagnarna passerade de en liten kurva. En bit bort fanns en skogsdunge med träd och buskar. Bronislaws farfar sa till dem att springa bort till skogsdungen och gömma sig. Hans farfar hade insett att de säkerligen skulle dö, men att de ändå måste försöka fly.

När vagnarna hade passerat började Bronislaw och hans familj sin vandring. Första dagarna fick de skydd på en bondgård och partisanerna (lokala polska motståndsrörelser) gav dem råd om hur de skulle ta sig vidare. Bronislaw och hans familj förflyttade sig mest på kvällarna i skydd av mörkret och tvingades förlita sig på att människor skulle ge dem mat och skydd utan att ange dem. På dagarna gömde de sig på kyrkogårdar och på nätterna sov de i skogen eller hos bönder. Kvinnorna lämnade ibland barnen ensamma för att be om lite potatis eller något annat att äta. Hela Bronislaws barndom var en lång vandring på jakt efter ett lite bättre liv.

När Röda armén kom till Polen tog kriget slut och Bronislaw och hans familj hoppades på ett bättre liv. Bronislaws mamma letade efter sin man och genom Röda Korset hittade hon en person med namnet Kwiek som hade överlevt, men det var inte Bronislaws pappa. Snart kände familjen att de återigen behövde fly. Den här gången eftersom de inte ville vara medlemmar i det kommunistiska partiet. Den här gången blev det en längre flykt. Så småningom kom han och familjen till Sverige där han dog år 2020.

Bronislaw Kwiek bosatte sig i Göteborg och bildade familj.

På en lokal kyrkogård i Bielcza finns idag en gravsten tillägnad familjen Kwiek. Där vilar resterna av Bronislaws familj. Dessutom finns det ytterligare två platser i byn som påminner om de mördade romernas tragiska öde. En samlingsgrav på församlingskyrkogården, dit de mördades kroppar flyttades omkring 1958 och en bronsplatta på kyrkans vägg. Den listar namnen på 28 bybor som förlorade sina liv under den nazityska ockupationen.

Samlingsgraven på den lokala kyrkogården i utkanten av Bielcza. Enligt inskriptionen är det en kollektiv grav där de romer som mördades år 1942 vilar.

Auschwitz-Birkenau

Auschwitz I (Stammlager) var ett av de första lägren att upprättas i det tyskockuperade Polen. Detta skedde senvåren 1940 på en plats i staden Oświęcim, på tyska Auschwitz. Lägre med dess kaserner hade använts av den polska armén före kriget. För att kunna bygga ut lägret tvångsflyttades mer än 8 000 polacker från området. Ursprungligen var det tänkt att användas som fängelse för alla de polacker som arresterades eftersom de ordinarie fängelserna var fulla. Ganska snart började det även att användas för sovjetiska krigsfångar och andra icke önskvärda grupper. Olika experiment för att gasa ihjäl fångar bedrevs i Auschwitz I under hösten 1941. Från och med 1942, då Birkenau byggts upp, var lägerkomplexet det största centret för organiserad utrotning av de som nazisterna ansåg vara ”icke önskvärda grupper”, bland annat romer. 1943 utökades lägrets kapacitet att gasa ihjäl människor genom färdigställandet av fyra gaskammare med tillhörande krematorier i Auschwitz II – Birkenau.

Lägre byggdes succesivt ut och omfattade när det var som störst tre delar:

- Auschwitz I – Stammlager för cirka 20 000 fångar
- Auschwitz II – Birkenau för cirka 90 000 fångar
- Auschwitz III – Monowitz för cirka 10 000 fångar

Till lägret hörde även ett fyrtiotal så kallade satellitläger med allt från något tiotal upp till flera tusen fångar.

Precis som andra läger hade Auschwitz en kommandant som var den ytterst ansvarige på plats. Rudolf Höss var den som ansvarade för Auschwitz under större delen av den tid som lägret var i drift. Efter kriget dömdes han i Polen till döden och hängdes på plats i Auschwitz I – Stammlager.

Från hela Europa deporterades många olika kategorier av fångar till lägret, som av nazisterna av olika skäl ansågs vara ”icke önskvärda”. Vid ankomsten till lägret genomgick vanligtvis endast judar en selektion som innebar att de som ansågs arbetsföra valdes ut till slavarbete medan resten skickades direkt till gaskammaren. Romer genomgick sällan selektion vid ankomsten utan skickades direkt till den romska avdelningen. Där bodde män, kvinnor och barn tillsammans till skillnad från de flesta andra fångar, som var uppdelade i separata kvinno- och mansläger.

De sista gasningarna genomfördes i november 1944 och efter det monterade SS ner krematorierna och sprängde gaskammarna. Lägre fungerade som arbets- och koncentrationsläger fram till den sovjetiska Röda arméns intåg i Auschwitz den 27 januari 1945. Under de år som lägret var i drift mördades där mer än 1,1 miljoner människor: en miljon judar, 75 000 icke-judiska polacker, 21 000 romer, 15 000 sovjetiska krigsfångar och 15 000 fångar av andra nationaliteter.

Sedan 1979 finns Auschwitz-Birkenau med på UNESCO:s världsarvslista. Idag är det före detta koncentrations- och förintelseläger både en minnesplats och ett museum. Det är öppet för allmänheten och är det mest besökta av alla läger som upprättades av nazisterna. År 2017 besökte mer än två miljoner människor lägret, av dessa var 40 000 svenskar. Människor från hela världen besöker platsen på grund av tillhörighet till offergrupperna och/eller av historiskt intresse. Enligt en undersökning som Forum för levande historia gjorde år 2018 är det ungefär lika många svenska ungdomar som konfirmerar sig som de som besöker Auschwitz varje år, vilket tyder på ett stort intresse för den här delen av mänsklighetens historia.

Museet öppnade redan 1946, men grundades formellt 1947 och har en stor samling objekt, dokument och fotografier som presenteras i permanenta utställningar inhysta i samma byggnader som fångarna levde i.

I museet finns en permanent utställning om romer som invigdes år 2001.

Utställningen finns i Block 13 i Auschwitz I och är öppen för allmänheten. Den ingår däremot inte i de guidade turerna, om den inte bokas i förväg.

I Auschwitz-Birkenau finns idag ett minnesmonument på den plats där den romska avdelningen låg, Sektion BIIe. Dessutom finns det en plakett på romska bland de andra plaketterna vid det stora monumentet mellan krematorium II och III.

Den romska avdelningen i Auschwitz-Birkenau

I december 1942 utfärdade chefen för SS, Heinrich Himmler, det så kallade Auschwitz-dekretet. Det innebar att alla romer med "blandat blod" skulle transporteras till en speciell romsk avdelning i Auschwitz. Den första tågtransporten med romer anlände till Auschwitz-Birkenau i slutet av februari 1943.

Settela Steinbach, en romsk flicka som i maj 1944 deporterades med tåg till Auschwitz från genomgångsläger Westerbork i Holland. Hennes identitet blev känd på 1990-talet, innan dess kallades hon "flickan med huvudduken".

Romerna inhystes i en nybyggd sektion i Auschwitz-Birkenau, Sektion BIIE, som var avsatt för att utgöra den romska avdelningen. Sektion BIIE, ”Zigeunerfamilienlager”, var beläget i slutet av selektionsrampen, nära gaskamrarna och krematorierna 2 och 3. Den romska avdelningen var byggd för 10 000 fångar och varje barack, som egentligen var konstruerade för att vara stallbyggnader, skulle inhysa cirka 500 fångar. Avdelningen kom snabbt att bli överbefolkad och under perioder bodde upp till 1 000 personer i varje barack.

Romerna som anlände till Auschwitz-Birkenau genomgick ingen selektion på rampen, utan alla, barn, kvinnor och män, fick prefixet Z (”Zigeuner”) och sitt fångnummer intatuerat på armen. Kvinnorna fick sitt hår avklippt och alla nyanlända desinficerades i Auschwitz-Birkenaus desinficeringsanläggning, som kallades Saunan. Romerna fick behålla sina vanliga kläder, men tvingades sy dit en svart triangel för att markera att de tillhörde den ”asociala” gruppen fångar i Auschwitz-Birkenau, vilket återspeglade den nazistiska uppfattningen om romer som en ”asocial” kategori.

Till skillnad mot de flesta andra fångarna i Auschwitz-Birkenau bodde romerna tillsammans med sina familjer. Förhållandena i den romska avdelningen var dock inte anpassade för familjeliv. Barackerna hade inga fönster och ytterväggarna var oisolerade. Den enda värme-källan var en öppen spis, men det fanns sällan något bränsle. Svält, trångboddhet, ohygieniska förhållanden samt näst intill obefintlig tillgång till medicin gjorde att många sjukdomar florerade i avdelningen. Tyfus, difteri, skörbjugg, undernäring och till och med smittkoppor tog livet av många människor. Undernäringen i den romska avdelningen ledde också till utbrott av noma, som är en sjukdom som förstör ansiktet. Den börjar med sår i munnen, som i sin tur leder till kallbrand. Den döda vävnaden förstör sedan ansiktets skelett och mjukdelar och efterlämnar stora hål och deformationer i ansiktet. Noma drabbar i första hand yngre barn som lider av kraftig undernäring i kombination med mässling. Av de 21 000 romer som dog i Auschwitz-Birkenau, dog mer än hälften av sjukdomar och svält.

Förutom miserabla levnadsförhållanden och sjukdomar utsattes fångarna både fysiskt och psykiskt av sadistiska SS-vakter och Kapos. De senare var fångar som lägerledningen utsåg att övervaka de övriga fångarna. Ofta valde lägerledningen ut kriminella som visade prov på stor brutalitet till arbetet som Kapo. Dessutom utfördes medicinska experiment på en del av fångarna. I den romska avdelningen föddes under tiden flera hundra barn, men de flesta överlevde inte de första veckorna. De nyfödda som överlevde fick sitt fångnummer intatuerat på övre delen av låret. Under den tid som den romska avdelningen existerade förekom det också massmord på romska fångar. Runt 20 mars 1943 anlände 1 700 polska romer från Białystok. Dessa fick inget fångnummer intatuerat, utan isolerades i två baracker i den romska avdelningen misstänkta för att bära på tyfus. Den 23 mars, under ett temporärt utgångsförbud, fördes samtliga av dessa romer till gaskamrarna och mördades. Den 25 maj 1943 hämtade SS under kvällen 1 035 romer som misstänktes vara smittade av tyfus och förde dem till gaskamrarna. Mördandet av dessa romer var SS sätt att förhindra spridning av sjukdomen i den romska avdelningen, en metod som användes även mot andra fångar för att bekämpa tyfusepidemier.

Hela den romska avdelningen omgärdades av ett taggtrådsstängsel med starkström, men trots detta skedde kontinuerliga flyktförsök. De allra flesta greps dock och avrättades. Totalt passerade ungefär 23 000 romer avdelningen. Cirka 6 000 av dessa var barn under 14 år och i lägret föddes 363 barn, som överlevde så att de hann bli registrerade som ett nummer.

Josef Mengele

Josef Mengele föddes 1911 i Bayern, Tyskland. Under mellankrigstiden studerade han till läkare och blev efter examen intresserad av vetenskapliga experiment på tvillingar. 1937 fick han en anställning på institutet för arvsbiologi och rashygien i Frankfurt och blev samtidigt medlem i nazistpartiet NSDAP. 1938 gick han med i SS och blev under kriget mot Sovjetunionen stationerad på östfronten. Efter en skottskada omplacerades han till Auschwitz.

I maj 1943 utsågs han till chefsläkare för den romska avdelningen i Auschwitz-Birkenau. Förutom att vara medicinskt ansvarig i den romska avdelningen och delta i selektionen på rampen, var han besatt av medicinska experiment. Särskilt intresserad var han av enäggs-tvillingar. I den romska avdelningen anrättade han ett daghem för romska barn under sex år och han lät också uppföra en lekplats utanför en av barackerna. Mengele uppträdde på ett sätt mot barnen, som de uppfattade som vänligt. Han ska bland annat ha lekt med dem och bjudit på godis. Barnen litade på honom och kallade honom för ”farbror” och ”pappa”. Daghemmets huvudsyfte var dock att förse Mengele med försöksobjekt till sina experiment.

Mengele genomförde en mängd pseudo-vetenskapliga experiment, som i många fall ledde till permanenta skador eller i värsta fall döden. Mengele injicerade bland annat kloroform direkt in i hjärtat på fångarna för att få ”färska lik” att dissekera. Operationer genomfördes ibland utan bedövning. Vid ett tillfälle opererades ett romskt tvillingpar ihop i ryggen i syfte att skapa siamesiska tvillingar.

Efter kriget lyckades Mengele fly till Sydamerika och han kom aldrig att gripas och dömas för de brott han begått. Han dog, troligen av en stroke, under en simtur i Brasilien 1979.

29. JUN. 1944
Hyg.-bakt. Unters.-Stelle der Waffen-SS, Südost
Auschwitz OS., am 29. Juni 1944.
Anliegend wird übersandt: 41574/VIII/150 (12-jähriges Kind)
Material: Kopf einer Leiche entnommen am
zu untersuchen auf Histologische Schnitte
Name, Vorname:
Dienstgrad, Einheit: siehe Anlage
Klinische Diagnose:
Anschrift der einsendenden Dienststelle: H.-Krankenbau
Zigeunerlager Auschwitz II, B II e
Bemerkungen: Der 1. Lagerarzt
K.L. Auschwitz II
Josef Mengele
SS-Hauptsturmführer.
(Stempel, Unterschrift)

Beställning på ett huvud av ett tolvårigt romskt barn för att användas vid experiment. Undertecknad av lägerläkaren i Auschwitz II (Birkenau), Josef Mengele.

Mengele gavs smeknamnet dödsängeln under sin tid i Auschwitz.

Sarah Nomberg Przytyk, judisk fånge som arbetade i sjukstugan åt Mengele, återberättar följande:

Vi satt i ett litet sidorum till sjukstugan då Marusia skrek: 'Achtung!' Vi for upp och sprang in i sjukstugan. Vi stod i stram givakt då Mengele kom in med sin lilla romska pojke. Den lilla pojken, som var runt fyra år, var väldigt vacker. Han var klädd i en vit uniform som bestod av långbyxor med strukna pressveck, skjorta, slips och kavaj med guldknappar. Vi stirrade som förhäxade på den vackra pojken. Det var uppenbart att Mengele njöt av att se oss så förtrollade. Mengele placerade en stol mitt på golvet i sjukstugan där han satte sig med den lilla romska pojken stående mellan sina knän. Den lilla pojken förstod tyska. 'Visa dem hur du dansar kosackdans!' sa Mengele. Pojken dansade kosackdans samtidigt som Mengele höll takten genom att klappa händerna. Pojken var helt otrolig. 'Sjung en sång!' sa Mengele. Den lilla pojken sjöng en betagande romsk visa. Vi fortsatte att stå i givakt under tiden som pojken uppträdde framför Mengele. Det var tydligt att Mengele gillade den lilla pojken och han omfamnade och kysste honom. 'Det var vackert. Ta detta för ditt framträdande!' sa han, och tog fram en chokladask ur fickan. Sedan gick de.

Vi såg undrande på varandra och kunde inte förstå varför Mengele hade visat oss pojken och hans talanger.' Jag är säker på att Mengele snart kommer att döda honom,' sa Marusia. Vi kände alla en iskall rysning längs med hela ryggen. Hela sommaren paraderade Mengele runt om i lägret med den lilla romska pojken som alltid var klädd i vitt. Även under selektionerna stod den lilla pojken vid hans sida. Det är märkligt, men under tiden som allt mördande pågick, kunde vi bara tänka en tanke. Skulle Mengele rädda den lilla pojken undan gaskammaren? En dag paraderade Mengele genom lägret utan den lilla romska pojken. Männerna sade oss att Mengele personligen hade fört den lilla pojken genom dörren till gaskammaren."

Fritt översatt ur Sarah Nomberg Przytyk: "True Tales From a Grotesque Land, Auschwitz"

Likvideringen av den romska avdelningen i Auschwitz-Birkenau

Enligt Rudolf Höss, som var Auschwitz kommandant, besökte SS chefen Heinrich Himmler Auschwitz-Birkenau och den romska avdelningen i juli 1943. Efter att ha sett vilka missförhållande som rådde i avdelningen gav Himmler, enligt Rudolf Höss, en order till lägerledningen om att göra sig av med romerna. Det kom dock att gå över ett år innan ordern verkställdes.

I Tyskland började det redan 1943 att råda brist på arbetskraft och successivt började arbetsföra romer förflyttas till koncentrationsläger i Tyskland för att användas som slavarbetskraft. Den 15 april 1944 förflyttades nästan 900 romska män till Buchenwald och nästan 500 romska kvinnor transporterades till Ravensbrück. Mellan april och juli 1944 förflyttades cirka 3 500 romer till olika koncentrationsläger i Tyskland. Den 16 maj 1944 gjorde SS ett första försök att likvidera den romska avdelningen. Avdelningen innehöll vid den tidpunkten cirka 6 000 fångar. Klockan 19.00 den kvällen hade SS utlyst utgångsförbud och ett större antal SS soldater beväpnade med automatvapen åkte på lastbilar in i den romska avdelningen. Avdelningen omringades och fångarna uppmanades komma ut. Romerna hade dock via ryktesvägen fått reda på att SS planerade att föra alla kvarvarande romer till gaskamrarna för likvidering. Istället för att lyda ordern barrikerade sig fångarna i sina baracker. De hade beslutat sig för att göra motstånd. Beväpnade med knivar, olika verktyg och stenar vägrade de att komma ut. SS soldaterna fick då order om att lämna den romska avdelningen och utgångsförbudet hävdes. Detta var dock bara ett temporärt beslut av SS.

SS strategi de närmaste månaderna var att förflytta arbetsföra män och kvinnor till andra koncentrationsläger. Kvar i den romska avdelningen blev då allt färre som skulle kunna tänkas göra motstånd mot en likvidering av avdelningen. De sista dagarna i juli 1944 fördes de sista arbetsföra bort från den romska avdelningen. De kvarvarande fick beskedet att de som förts bort skulle åka iväg och bygga ett nytt och bättre romskt läger, som de övriga sedan skulle ansluta till. Den 2 augusti 1944 stod ett tåg med över 1 600 romer, som skulle transporteras till Tyskland, på rampen i flera timmar. Detta möjliggjorde troligen viss kommunikation mellan de i den romska avdelningen och de som skulle transporteras bort, eftersom den romska avdelningen låg bredvid rampen. Kanske blev de som var kvar i avdelningen lugnande av det och av att informationen om byggandet av ett nytt läger kunde vara sann. Tåget avgick mot Tyskland sen eftermiddag den 2 augusti 1944. Kvar i den romska avdelningen fanns nu bara cirka 4 300 sjuka, gamla och barn. Den 2 augusti 1944, efter den sedvanliga appellen, utlyste SS strikt utgångsförbud i avdelningen. Klockan 20.00 anlände lastbilar med tungt beväpnade SS-soldater.

Dr Nyiszli, dr Mengeles assistent, och flera andra vittnen från närliggande sektioner i Auschwitz har lämnat följande vittnesmål om vad som hände den kvällen:

På kvällen den 2 augusti stormade SS-vakterna med sina skällande vakthundar in i barackerna där fångarna befann sig. Fångarna jagades ut på appellplatsen mellan barackerna. De sjuka och gamla som inte kunde gå själva bars ut. Där tvingades de kvarvarande romerna att ställa

upp sig på led. Var och en tilldelades en bit bröd och lite salami och SS försäkrade att de skulle transporteras till ett annat läger. Lastbilarna lastades med den första gruppen fångar och körde ut från området. SS valde att ta en omväg med lastbilarna för att få fångarna att tro att de var på väg någon annanstans. När mörkret föll vände dock lastbilarna tillbaka mot gaskamrarna. Lastningen och transporterna av romerna pågick hela kvällen och efter ett tag blev det uppenbart för vissa av fångarna vad som var på väg att hända. Fångarna började göra motstånd så gott de kunde. Med sina bara händer försökte vissa skydda sig själva och undgå att hamna på lastbilarna. SS-vakterna och Kapos blev alltmer hotfulla och våldsamma. Sparkar, slag och skällande hundar användes för att driva fångarna upp på lastbilarna. En del kvinnor och barn försökte, genom att kasta sig ner på sina bara knän, be om nåd för sina liv. Men ingenting hjälpte. Strax efter midnatt var det helt tyst i den romska avdelningen. Det enda som syntes och hördes var eldsflammorna och röken som steg mot skyn från skorstenen och den öppna kremationsplatsen vid krematorium 5. På platsen finns idag fyra minnesstenar. Den längst till höger är skriven på romska till minne av offren för likvideringen av den romska avdelningen.

Minnessten till minne av offren för likvideringen av den romska avdelningen i Auschwitz-Birkenau.

I slutet av järnvägsspåren, på den öppna platsen mellan ruinerna av gaskamrarna och krematorierna 2 och 3, finns ett monument över Auschwitz alla offer, vilket uppfördes 1967. Det består bland annat av 23 skyltar med en text skrivet på de olika språk som offren talade. Den sjätte skylten från vänster är skriven på romska, för att hedra minnet av de romska offren.

GEDENKSTÄTTE
 ÜBER SINTI DES KONZ-
 LAGERS AUSCHWITZ -
 BIRKENAU. VIELE
 TAUSENDE VON SINTI -
 MÄNNER FRAUEN UND
 KINDER DIE GEFANGE-
 NEN UND GEHALTEN
 OPPER DES DEUTSCHEN
 RASCHISMUS - SIND HIER
 IN DIESEM KONZ - LAGER
 BIRKENAU GRAJEN
 RAFT GEHALT VER -
 CAST UND ERMORDET
 WORDEN.
 ENTFRYET VOM VERBAND DER
 SINTI DEUTSCHLANDS 1997
 47 800 0 0 0 0 0 0 0 0 0

1938-1945
 SINTI SINTI
 GORSCHI DACH DITTA
 TETSCHAWE
 GRAVHAFT
 QUAFIDE
 VERGAS EDE TE
 MI LO DINO
 EIN EWIGES GEDENKEN
 VOR MA BASKI
 KARISCHEN UND
 MIRI DAKI SETTA
 UND MA PENJARI
 WIRZA UN MA
 TSCHAJ NATALIA
 VINCENZ ROSE

**MIEJSCE PAMIĘCI
 ROMÓW**
 OBOZU KONC.
 OSWIECIM- BRZESZKA.
 TYSIĄCE
 MĘŻCZYŹN KOBIECY
 I DZIECI WIEZIONYCH
 I TORTUROWANYCH
 PRAC W NIEMIECKIEGO
 RASYZMU - SĄ NIEMO
 WYJĄC OBODZIE
 KARC BRZESZKA -
 OKRUTNIEJECYCH
 MORDOWANYCH
 WZGASOWANYCH.
 ODKRYCZANY PRZEZ WYKŁ
 PRONIA O WNIACZCZOS 1973
 WYKŁ PRONIA O WNIACZCZOS

Idag finns ett minnesmonument i Auschwitz-Birkenau, Sektion Bille, det som en gång var den romska avdelningen. Monumentet uppfördes av tyska romer 1973.

Register över de romska fångarna i Auschwitz

I Auschwitz-Birkenau registrerades och fördes noga anteckningar över de fångar som anlände. Även de cirka 23 000 män, kvinnor och barn av romskt ursprung som från den 26 februari 1943 till juli 1944 deporterades till lägret dokumenterades och registrerades i böcker.

I samband med planeringen av likvideringen av den romska avdelningen lyckades tre polacker Tadeusz Joachimowski, Ireneusz Pietrzyk och Henryk Porębski som arbetade i lägret att få med sig böckerna med register över de romska fångarna från kontoret till lägerområdet för romer. I juli 1944 grävdes dokumenten ner i en låda i marken utanför barack 31, i närheten av det angränsande lägret för manliga fångar, kallat Sektion BIId. Nästan fem år senare, den 13 januari 1949 kunde Joachimowski peka ut platsen där dokumenten gömts och böckerna grävdes upp och konserverades i arkivet för det statliga museet Auschwitz-Birkenau. Mest skadade av att ha legat i jorden var de "anmärkningskolumner" med information om vad som hände med fången efter ankomsten till Auschwitz-Birkenau.

I Auschwitz-Birkenau museets arkiv finns idag två böcker i original med register skrivna för hand i bläck över de romer som placerades i den romska avdelningen. Den ena boken innehåller 300 sidor med register över 10 094 män och pojkar och den andra boken innehåller 702 sidor med register över 10 489 kvinnor och flickor. I kolumner gavs information om fångarnas nummer, deras fullständiga namn, födelsedatum och plats, yrke, samt hur länge man varit i lägret eller om man flyttats till ett annat läger. Här finns också information om dödsdatum, på vissa ställen markerat med ett kors eller med bokstäverna SB, vilket stod för *Sonderbehandlung*, specialbehandling, det vill säga att fången mördats.

Här finns uppgifter på romer som har deporterats till Auschwitz från inte bara Tyskland, Österrike och Polen, utan även från andra länder som Tjeckoslovakien, Frankrike, Holland, Belgien, Ungern, Jugoslavien, Sovjetunionen, Norge och Spanien. Här finns även några romer som var födda i Sverige registrerade. Det går genom markeringarna att se att vissa av dem dog av svält, sjukdomar, misshandel och dåliga förhållanden och att andra mördats i gaskamrarna i Auschwitz-Birkenau.

Sedan 1991 har det arbetats med att digitalisera dessa register och det finns två databaser med sammanlagt 20 943 poster. 1993 trycktes uppgifterna i registren och gavs ut med titeln *Memorial Book: The Gypsies of Auschwitz-Birkenau*. Boken, i två band, finns på Uppsala universitetsbibliotek, Kungliga biblioteket och på Forum för levande historia i Stockholm.

Överlevande

Walter Stanoski Winter

Walter Stanoski Winter föddes 1919 och växte upp i norra Tyskland med åtta syskon i en familj som under vissa perioder före andra världskriget var kringresande. Efter Hitlers och NSDAP:s maktövertagande övergav familjen resandet och bosatte sig i ett hus i staden Oldenburg. Att bosätta sig var också ett sätt för familjen att undvika den alltmer märkbara utsattheten mot dem som kringresande romer. Som familjen upplevde det, blev människor mer avståndstagande efter nazisternas maktövertagande.

Winter beskriver i sina memoarer *Winter Time: Memoirs of a German Sinto who Survived Auschwitz* hur de genom sin bofasthet och tack vare arbete klarade sig bra ekonomiskt åren fram till krigsutbrottet.

Åren 1938 och 1939 utförde Winter så kallad förpliktigad riksarbetstjänst. I januari 1940, 21 år gammal, blev Winter, tillsammans med sin sex år äldre bror Erich, inkallad till militär tjänstgöring i den tyska krigsmakten, *Wehrmacht*. Winter tjänstgjorde som underofficer i flottan i Wilhelmshaven. Han beskriver i sina memoarer hur han i flottan var populär eftersom han var skicklig inom flera bollsporter, främst fotboll och handboll. Trots sin popularitet och sina skickligheter befordrades han aldrig på grund av sitt romska ursprung. Under våren 1942 återvände han till sin hemstad Oldenburg. Då hade han avskedats från flottan. I februari 1941 hade ett förbud införts som gjorde att romer inte längre tilläts tjänstgöra i den tyska krigsmakten.

I mars 1943 deporterades Winter, tillsammans med sin bror Erich och sin yngre syster Maria till Auschwitz-Birkenau. Winters ankomst till Auschwitz-Birkenau daterades i registret över romer till den 14 mars 1943. Tillsammans med sin bror placerades han i barack nummer 18 i lägerområdet för romer. Winter var så kallad *Blockschreiber* och rapporterade därför antalet fångar i sin barack. Han registrerade också de som dog. Brodern var i sin tur ansvarig, så kallad *Blockälteste*, i samma barack.

I sina memoarer beskriver Winter hur baracken var överbefolkad. På ett utrymme för cirka 200 människor trängdes 700 till 800 fångar. I en våningssäng trängdes upp till fjorton personer. Människor dog som flugor, särskilt barnen. Winter var en av dem som samlade ihop de döda kropparna, lade dem på rad utanför baracken och signerade intyget om deras död.

Winter bevittnade också de ökande transporter till lägret, både under dagar och nätter. Han beskriver i sina memoarer hur de låstes in i sina baracker när nya fångar anlände. Han berättar vidare om rädslan för att själv gasas ihjäl och upplevelsen av att se när andra fångar gasades ihjäl.

Under de första veckorna våren 1943, var vi tvungna att hålla tyst inne i våra baracker och när vinden blåste från krematorierna var stanken outhärdlig. Sex eller sju meter höga lågor steg från skorstenarna. Skorstenarna sprack. Senare förstärktes de med järn. När vi, efter fyra veckor, släpptes ut ur våra baracker på grund av att de första tvångsarbetarna skulle lämna avdelningen för romer såg vi transporter. De pågick oavbrutet: ankomst, avlastning, avresa, sedan vidare till nästa transport - dag och natt.

När du somnade på kvällen undrade du: 'Kommer jag att vakna upp här i morgon?' Två transporter med romer gasades. Båda gångerna var barackerna som selekterades för gasning bara en barack bort från vår. En gång fick vi höra: 'Varning för tyfus'. Transporter anlände och två baracker med människor gasades.'

(Winter, 2004, författarnas översättning)

På ett fält i anslutning till den romska avdelningen berättar Winter vidare om hur det spelades fotboll. Enligt Winter utsågs han som tränare och ansvarig för att plocka ut fångar till ett lag, som spelade matcher mot ett lag från huvudlägret. I publiken fanns SS-männen uppradade längs med hela planen. Inga fångar tilläts att titta, men eftersom lägerområdet för romer låg i direkt anslutning till fältet, kunde de titta på matchen, antingen genom stängslet eller uppe på taken till barackerna. Som belöning fick spelarna enligt Winter extra matransoner. På det sättet klarade han och spelarna sig bättre än många andra i lägret. På fältet byggdes senare baracker för sjuka manliga fångar och området kallades då för Sektion BIIf.

Mellan barack 31 och baracken med "toaletter" fanns det också enligt Winter ett annat område, som SS benämnde "idrottsområdet". Här tvingades fångar under bevakning av SS att utföra olika övningar som ledde till skador på dem. SS-män dumpade grus på "idrottsområdet" och beordrade vissa fångar att krypspringa på knän och armbågar och andra att stå på huvudet. Fångarna tvingades också rulla runt i gruset. Rullade de inte tillräckligt fort sprang och trampade SS-männen på dem. De som dog lämnades åt sitt öde.

Winter berättar hur de tog hjälp och kunde dra nytta av människor som de mötte i lägret, till exempel en SS-man som var från Oldenburg. Han hade före kriget umgåtts med Winter och brodern. Genom honom kunde de brevväxla med familjen och få paket skickade till sig.

Våra föräldrar hade ingen aning om var vi var. Efter nio månader i Birkenau tog den här mannen [från Oldenburg] med ett brev från oss till våra föräldrar när han åkte hem på ledighet. När han återvände hade han med brev tillbaka till oss. Senare fick han även matpaket och fler brev adresserade till sig för vår räkning. Dessa lämnade han till oss när han var i tjänst på kvällstid när det var utgångsförbud. Det var mycket riskabelt men jag vill att det ska vara känt att den här mannen gjorde det för oss eftersom vi kände honom personligen. Han gav oss alltid mat när han kom. Han var en SS-man av lägre rang...”

*(Winter 2004,
författarnas översättning)*

Walter Winter, rom från Tyskland som överlevde Auschwitz-Birkenau.

I mitten av maj 1944 registrerades de tyska och österrikiska romer som före interneringen i lägret hade tjänstgjort i den tyska armén. Av de ungefär 500 romska soldater som ursprungligen anlät till lägerområdet fanns det cirka 150 kvar. Med löfte om frihet mot sterilisering flyttades de 150 soldaterna tillsammans med utvalda familjemedlemmar till barackerna 10 och 11 i huvudlägret i Auschwitz. Därifrån deporterades de till andra läger, främst Ravensbrück. De som blev kvar i lägerområdet för romer gasades ihjäl under likvideringen av den romska avdelningen natten mellan den 2 och 3 augusti 1944. Ingen överlevde.

Winter och brodern ingick bland de 150 soldater som flyttades och deporterades till Ravensbrück. Den planerade tvångssteriliseringen genomfördes, men aldrig fullt ut. Försök att genomföra steriliseringarna gjordes även i Ravensbrück, men många lyckades komma undan. Winter berättar hur han undkom, men att hans bror tvångssteriliserades i Ravensbrück. Strax före krigsslutet fördes bröderna, via koncentrationslägret Sachsenhausen och på grund av sin militära erfarenhet, tillbaka till fronten. Båda överlevde kriget och återvände hem till Oldenburg. Även systemen Maria överlevde.

Wellesina McCrary

Wellesina McCrary, eller Wellesina "Bybla" Geisler von Adlersburg som hon då hette, var sex år när andra världskriget bröt ut. Hon var född i Tyskland, men under kriget befann hon sig med sin mamma, syskon och flera släktingar i det ockuperade Polen. Familjen tillhörde den romska minoritetsbefolkningen, hade en nomadisk livsstil och livnärde sig före kriget på cirkusverksamhet.

Tillsammans med sin mamma, syskon och flera släktingar deporterades Wellesina McCrary till Auschwitz-Birkenau. Hon beskriver i en intervju på Eternal Echoes, en hemsida med vittnesmål från Förintelsen, hur de under flera dagar transporterades i en trång boskapsvagn. Under färden stannade vagnen flera gånger, men enligt Wellesinas berättelse släpptes de aldrig ut. Stanken var outhärdlig och de tvingades sitta och sova på varandra.

Wellesina berättar vidare om hur hon vid ankomsten till Auschwitz-Birkenau blev åtskild från sin mamma och sina syskon som tvingades vidare för arbete. Att hon inte följde med beror på att hon gömde sig på uppmaning av andra barn och sina kusiner. Hon blev i lägret vittne till hur lägervakter sköt människor i bakhuvudet och fick uppleva när de tvingade fångar att klä av sig nakna. Levnadsförhållandena var hemska. Det fanns inte någon möjlighet att hålla sig ren, ingen tvål, inget vatten och knappast någon mat. Hon minns hur hon en gång försökte smussa ut en burk med lite kött från köket i lägret. Köttet hade hon fått av en kvinnlig släkting som arbetade där. Hon försökte dölja burken med kött under armen, men blev påkommen av en kvinnlig vakt. För detta blev hon anklagad för stöld, bunden och misshandlad. Av rädsla för att den kvinnliga släktingen skulle bli dödad om hon berättade att det var hon som gett henne köttet vägrade hon. Wellesina blev därför fortsatt straffad, men överlevde genom att hålla sig gömd i ett tomrum bland våningssängarna i baracken.

Wellesina blev förflyttad från Auschwitz-Birkenau till ett av koncentrationslägret Buchenwalds underläger där hon vid krigsslutet befriades av amerikanska soldater. Efter befrielsen av lägret lyckades hon få kontakt med sin far i Berlin. Några år senare emigrerade Wellesina till USA.

Sofia (Brzezinska) Taikon

Sofia Brzezinska föddes 1931 i Polen. Hon var det tredje barnet av fyra och tillsammans med sina föräldrar bodde familjen på vintrarna utanför Warszawa. På somrarna reste de runt i Polen. Ibland slog de följe med andra romer. För henne var familjens liv ett alldeles vanligt polskt liv men ju äldre hon blev desto mer medveten blev hon om att inte alla såg dem som en vanlig familj, de var ju romer. Varken Sofia eller hennes syskon gick i skolan.

Polen invaderades 1939 och registreringen av olika folkgrupper ökade. I Warthegau, den del av Polen som införlivades med Tyskland, skedde rasbiologiska undersökningar av bland annat romer. Även polacker kartlades för att fastställa om dessa kunde klassas som "folktyskar". Vid ett tillfälle hämtades Sofia och hennes familj av soldater som förde dem till en lada där de undersöktes. Deras näsor, pannor och huvuden mättes, tänderna räknades och läpparna undersöktes. De fick lämna både fingeravtryck och blodprov, fotograferas och svara på frågor om familj och släkt. När allt var klart kördes de hem igen. Sofia och hennes familj insåg att de var i fara och gömde sig varje gång soldater närmade sig. En av gångerna hann bara Sofia och hennes syskon gömma sig, men mamman och pappan fördes bort. Senare hittades även Sofia och hennes syskon av soldaterna och fördes till ett getto. Alla utom storasystrer Anna, som blev kvar i skogen där de gömt sig. I gettot återförenades Sofia och syskonen med mamman och pappan som redan var där.

På våren 1943 hämtades Sofia och hennes familj tillsammans med många andra från gettot och kördes med lastbil till järnvägsstationen. Där lastades de i mörka boskapsvagnar, tätt ihop utan vare sig vatten eller toalett. Allt de visste var att de skulle till ett arbetsläger.

När dörrarna till boskapsvagnen till slut öppnades tvingades de att kliva över de som dött under resan. Det var den 18 mars 1943. De hade kommit till Auschwitz-Birkenau och blev anvisade en plats i den romska avdelningen, nära krematorierna. Sofia tvingades arbeta med att ta upp potatis. Livet i lägret var hårt och soldaterna gjorde ofta narr av dem. Sofias långa flåtor, något som hon var mycket stolt över, klipptes av. Hon blev tatuerad på underarmen med Z-4515. Z för "Zigeuner" och nummer 4515 för att hon var den 4515:e romska fången som registrerades. Sofia fanns inte mer, nu var hon bara ett nummer. Sofias pappa blev sjuk i lägret och fördes en dag bort. De andra fångarna hade berättat vad som hände med de som försvann från lägret, men Sofia ville inte tro på det.

Så småningom rakades alla i familjen och Sofia flyttades till en kvinnobarack. Eftersom de hade olika arbetsuppgifter i olika delar av lägret skiljdes familjen åt och sågs sällan. En dag när Sofia arbetade hörde hon någon tala med henne och viska hennes namn. Hon tittade förvånat på flickan som pratat med henne men kände inte igen henne eftersom hon saknade hår. Det var Anna, hennes storsyster, som blivit kvar i skogen och som nu hamnat i samma läger. För ett tag kunde de umgås i smyg trots att det innebar stor fara.

Efter en tid skickades hennes storebror Josef till Buchenwald, ett annat läger. Strax därpå skickades Sofia till Ravensbrück, återigen i en mörk boskapsvagn utan vatten eller toalett. Den här gången fick hon klara sig utan sin familj. De blev kvar i Auschwitz-Birkenau: mamma, storsyster Anna och lillasyster Kristina, som Sofia älskade mest av allt. Alla tre mördades i Auschwitz natten mellan den 2 och 3 augusti, 1944 under likvideringen av den romska avdelningen.

I Ravensbrück jobbade Sofia i en fabrik där hon lärde känna en annan fånge, en kvinna vid namn Waltraut. Kvinnan tog sig an Sofia och gav henne av sin mat, eftersom hon menade att Sofia var ung och borde överleva. Waltraut var Jehovas vittne och hade internerats på grund av att hon vägrat säga ”*Heil Hitler*”.

Under Sofias tid i Ravensbrück närmade sig kriget sitt slut. Fångarna blev oroliga för vad som kunde hända om de hölls kvar. Vad skulle vakterna ta sig till när kriget var över? När vakterna började fly bestämde sig även Sofia och andra fångar för att fly. Till fots begav de sig av hemåt, eller i den riktning de trodde var mot hemmet. De var svaga och sjuka, hade ingen mat och trasiga kläder. Ibland fick de hjälp av människor de mötte på vägen men oftast ville folk inte ha med dem att göra av rädsla för de sjukdomar de bar på. Till slut orkade Sofia inte mer och la sig ner för att dö. En judisk kvinna hjälpte då upp henne och såg till att hon kom med på en av Röda Korsets vita bussar, som fått lov att hämta 15 000 fångar ur lägren. När Sofia vaknade igen var det den 2 maj 1945 och hon var i Malmö, sjuk, ensam och utmärslad, men vid i liv och i säkerhet. Sofia var en av de tre romer, som vi idag vet, lyckades ta sig till Sverige med de Vita bussarna.

Sakta återhämtade sig Sofias kropp och hon åt så mycket hon fick eftersom hon längtat så efter att känna sig mätt. Sofia fick under en tid bo hos en svensk familj, men hämtades snart av polisen eftersom hon inte hade tillstånd att stanna i Sverige. Hon skulle tillbaka till Polen. Frågan var bara till vilken plats i Polen de skulle skicka henne. Under tiden flyttade Sofia runt och hamnade i Vingåker där hon fick jobb som servitris. En dag dök det upp två romska kvinnor som hört att det fanns en ensam romsk flicka i Vingåker och de välkomnade henne till sin familj. Efter det fick Sofia stanna i Sverige eftersom hon hade fått en ny familj där hon välkomnats som en dotter. Saknaden efter sin riktiga familj levde trots det för alltid kvar i henne.

Sofia blev efter en tid kär i en man som hette Janko och gifte sig med honom. De fick barn och barnbarn men minnena plågade henne ständigt. Vid ett tillfälle åkte hon tillbaka till Polen och Auschwitz-Birkenau för att få svar på vad som hänt hennes familj. Trots att det var jobbigt tog hon sig igenom arkiven och hittade slutligen sin familj i listan över de som mördats natten mellan den 2 och 3 augusti 1944. Sofia dog i Stockholm 2005.

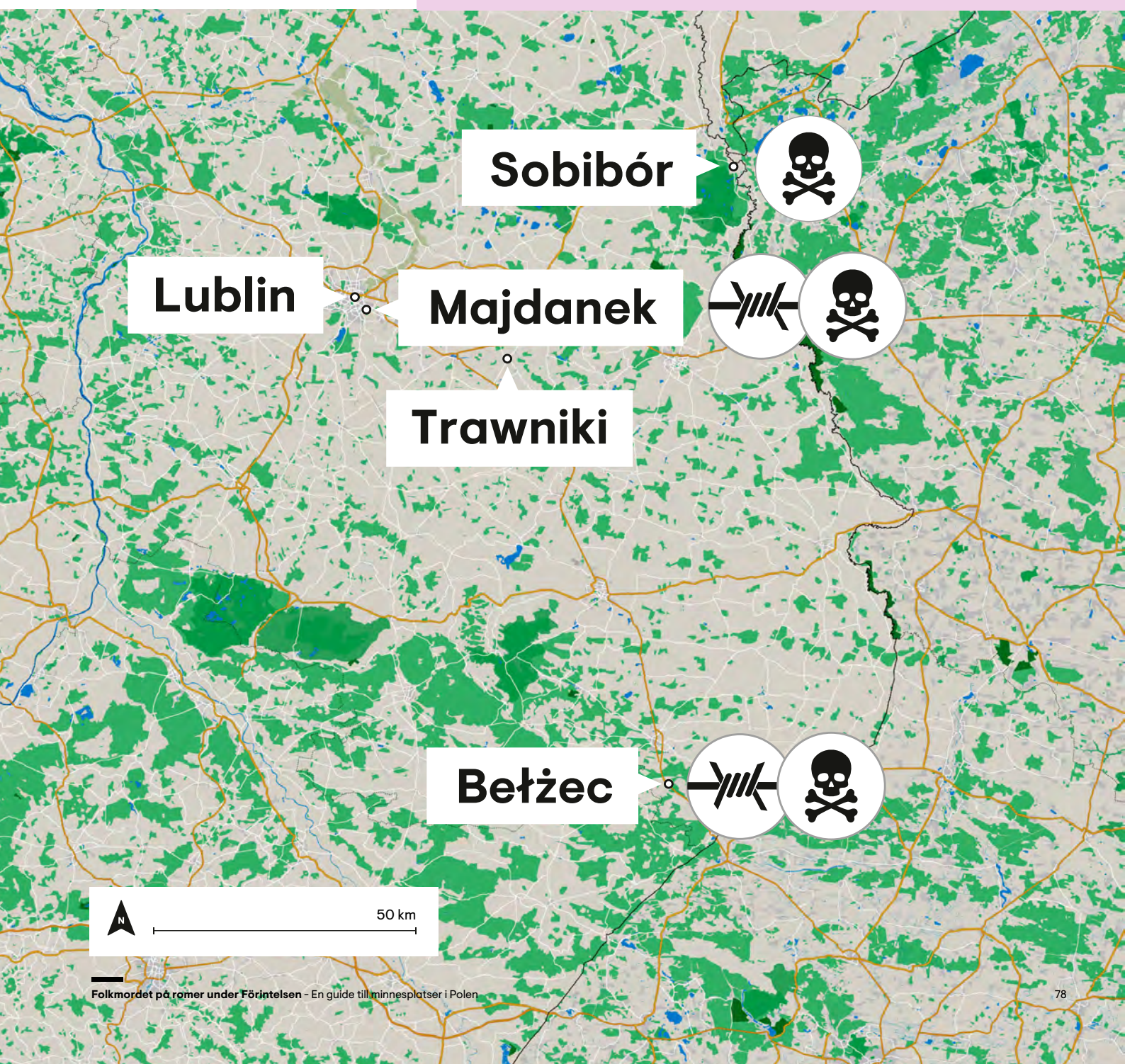
Sofia Taikon, flicknamn Brzezinska.

Lublin

I sydöstra Polen, 155 kilometer sydöst om Warszawa, ligger staden Lublin, provinshuvudstaden i Lubelszczyzna. Under den tyska ockupationen utsågs Odilo Globocnik till SS- och polischef i Lublindistriktet, som var en del av Generalguvernementet. Han kom att spela en ledande roll i uppförandet av koncentrations- och förintelslägret Majdanek, samt förintelslägren Betżec och Sobibór, som alla låg i Lublindistriktet. Operation Reinhardt, som syftade till att utrota alla judar i Generalguvernementet, leddes också av Odilo Globocnik och hans stab, som var stationerad i staden Lublin.

Karta över dagens östra Polen. Staden Lublin med närliggande autentiska platser markerade: Sobibór (förintelsläger), Majdanek (koncentrations- och förintelsläger), arbetslägret Betżec och förintelslägret Betżec, samt träningskolan för lägervakter Trawniki.

Bełżec

I sydöstra Polen, cirka 300 kilometer öster om staden Kraków och cirka 130 kilometer sydöst om staden Lublin, uppfördes våren 1940 ett arbetsläger strax utanför den polska byn Bełżec. Bełżec och den närliggande floden Bug utgjorde vid den tidpunkten gräns till den del av Polen som ockuperades av Sovjetunionen.

Arbetslägret Bełżec byggdes delvis av de 1 140 romer som deporterats dit med tåg från Hamburg i maj 1940. Dessa 1 140 romer var en del av de 2 500 romer som tvångsflyttades från Tyskland till Generalguvernementet våren 1940. Alla romer över fjorton år i denna transport hade varit tvungna att skriva under en försäkran att om de skulle återvända till Tyskland skulle de bli steriliserade och satta i koncentrationsläger. I arbetslägret Bełżec hölls också ett okänt antal romer som gripits och deporterats dit från Generalguvernementet. Enligt vittnesmål skall den romska kungen Janusz Kwiek, som kröntes av Warszawas ärkebiskop 1937, varit fånge i arbetslägret.

En manlig fånge med armbindel i Bełżec. Enligt vissa källor kan det vara den romska kungen Janusz Kwiek men det har varken kunnat bekräftas eller avskrivas på grund av bristfällig dokumentation.

Förutom att bygga själva arbetslägret blev romerna och de andra fångarna i lägret tvungna att bygga fortifikationer och stridsvagnshinder. Levnadsförhållandena i arbetslägret var miserabla. Det fanns ingen tillgång till rinnande vatten eller läkarvård. Vakterna, som utgjordes av etniska tyskar, var brutala och misshandlade fångarna kontinuerligt när de tyckte att fångarna inte arbetade tillräckligt hårt. SS, som drev lägret, tyckte själv i en intern rapport att levnadsförhållandena i lägret var oacceptabla. Bland fångarna var dödstalen höga och i en romsk familj bestående av 26 personer dog nio av dem inom en period av tre månader. Några av de romska fångarna inhystes i en lada som fortfarande finns kvar på platsen för arbetslägret. De romer som dog av svält, sjukdomar eller mördades begravdes i en gemensam massgrav som låg i en dunge av lindar på andra sidan av järnvägsrälsen.

Sommaren 1940 tömdes lägret på romska fångar, vilka flyttades till andra arbetsläger och till bland annat gettot i Siedlce. Troligtvis kom de flesta av dem att mördas i de tre förintelsläger som uppfördes under Operation Reinhardt: Bežec, Treblinka och Sobibór.

I slutet av 1940 avvecklades arbetslägret Bežec.

I november 1941 påbörjades bygget av förintelslägret Bežec, cirka en kilometer sydöst om platsen för det tidigare arbetslägret. Förintelslägret Bežec stod klart i februari 1942 och var det första som togs i bruk i Operation Reinhardt. Syftet var att mörda alla judar i Generalguvernementet, men även de romer som befann sig i lägrets upptagningsområde mördades. Bežec fungerade på samma sätt som Treblinka och Sobibór. De allra flesta fångarna gasades direkt vid ankomst.

Våren 1943 fick de tvångskommenderade fångarna i lägret i uppgift att gräva upp alla massgravar och bränna liken. Detta gjordes för att dölja spåren av massmördandet. I juni 1943 avvecklades lägret och de sista kvarvarande fångarna fördes till Sobibór. Lägerområdet omvandlades till en lantgård med planteringar och tallskog för att dölja spåren av lägrets existens.

Efter kriget fanns det endast två överlevande fångar som kunde vittna om mördandet i Bełżec. Hur många romer som mördades i förintelselägret Bełżec är inte känt. Det finns vittnesuppgifter som säger att romer från östra Polen mördades där och fynd på och omkring själva lägerplatsen visar på smycken som i stort sett endast romska kvinnor bar under denna tidsperiod. Sammanlagt mördades cirka 500 000 människor i Bełżec.

Vid platsen för förintelselägret Bełżec finns det inget monument som är tillägnat de mördade romerna.

På platsen för arbetslägret finns det dock sedan 2012 ett monument till minne av de romer som dog där. Monumentet är placerat i den dunge av lindar som användes som massgrav för de romer som dog i lägret. Monumentet är beläget inne i byn Bełżec och ligger på Świerczewskiego 97 (cirka 150 meter in på en mindre väg, på vänster sida på andra sidan järnvägsrälsen). En mindre skylt vid vägen visar var monumentet finns. Cirka hundra meter innan monumentet, på höger sida, finns en lämning i form av en fallfärdig lada som till viss del saknar tak. Där inhystes en del av romerna när arbetslägret var aktivt. Ladan ligger dock på privat område, men syns tydligt från monumentet.

I den dunge av lindar där de romska offren i arbetslägret Bełżec begravdes i en massgrav, står det sedan 2012 ett monument för att minnas och hedra de romska offren.

Folkmordet på romer under Förintelsen - En guide till minnesplatser i Polen

Kvar på platsen för arbetslägret Bełżec står än idag den lada och det spannmålsmagasin som användes för att inhysa en del av de romska fångarna.

Ladan och det spannmålsmagasin som användes för att inhysa en del av de romska fångarna står fortfarande kvar på platsen för arbetslägret Bełżec.

Sobibór

I östra Polen, cirka 100 kilometer öster om staden Lublin och cirka 50 kilometer norr om staden Chelm, uppfördes våren 1942 förintelslägret Sobibór. Det var, precis som förintelslägren Treblinka och Bełżec, en del av Operation Reinhardt. Sobibór förintelsläger byggdes i närheten av den polska byn Sobibór, men låg omgärdat av en tät tall- och björkskog, vilket förhindrade insyn. Området kring lägret var dessutom glest befolkat, eftersom det mestadels bestod av sankmark.

Lägret i Sobibór var konstruerat precis som Treblinka och ett sidospår från järnvägen ledde in i lägret. Syftet med lägret var att mörda Generalguvernementets judar, men även romer som bodde i lägrets närhet mördades. Dessutom transporterades ett okänt antal romer från närliggande getton till Sobibór. Den 14 oktober 1943 genomförde de tvångskommenderade fångarna ett väpnat uppror och omkring 300 fångar lyckades fly ut ur lägret. De flesta av dessa fångades in och mördades, men ett 50-tal överlevde kriget och kunde vittna om massmördandet i Sobibór. Genom dessa vittnesmål går det inte att säga hur många romer som mördades i lägret, men vittnesmålen berättar om hela romska familjer som anlände till Sobibór. Efter fångupproret avvecklades lägret och på platsen planterades tallskog. Sobibór var det sista av de tre förintelslägren i Operation Reinhardt som stängdes. Sammanlagt mördades cirka 250 000 människor i Sobibór.

Det finns inget monument i Sobibór som är tillägnat de mördade romerna.

Avslutande ord

Med Sobibór avslutas vår resehandledning och avsnittet om de konkreta minnesplatser i Polen som kan besökas. Det finns dock fler platser att besöka, både i och utanför Polen. En del av dem identifierade och markerade, andra oupptäckta och omarkerade. Förhoppningsvis kommer framtida forskning att fortsätta ge oss kunskap om hur romer drabbades av den nazityska folkmordspolitiken under andra världskriget.

Källor

Ljud och/eller bild

Eternal Echoes: Teach and Learn About the Holocaust. (2019). *Wellesina McCrary. Jag var där.*
<https://www.eternalechoes.org/se/testimonies/wellesina-mccrary>

Mellberg, E. (Producent). (24 januari 2019). *P3 Historia: Sofia Brzezinska - flickan som överlevde förintelsen.* [Radioprogram]. SR.
<https://sverigesradio.se/avsnitt/1229453>

National Committee for 4 May and 5 May. (u.å). *The Forgotten Genocide: The fate of the Sinti and Roma.* Krystyna Gil.
<https://romasinti.eu/#story/krystyna-gil>

Internetkällor

Aktion Reinhard Camps (ARC) Website. (2006). *Siedlce Ghetto.* <http://www.deathcamps.org/occupation/siedlce%20ghetto.html>

Auschwitz-Birkenau State Museum. (u.å). *Sinti and Roma (Gypsies) in Auschwitz.*
<http://auschwitz.org/en/history/categories-of-prisoners/sinti-and-roma-gypsies-in-auschwitz/>

Auschwitz-Birkenau State Museum. (u.å). *Sinti and Roma.* <http://auschwitz.org/en/museum/about-the-available-data/sinti-and-roma>

Europaparlamentet (7 april 2022). *Diskriminering av romer: Ledamöter kräver starkare EU-åtgärder.*
<https://www.europarl.europa.eu/news/sv/headlines/society/20200918STO87401/diskriminering-av-romer-ledamoter-kraver-starkare-eu-atgarder>

Karlsson, I. (2010-2011). *Belzec.* Forum för levande historia. <https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/forintelselager/belzec>

Karlsson, I. (2010-2011). *Chelmno.* Forum för levande historia. <https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/forintelselager/chelmno>

Karlsson, I. (2010-2011). *Sobibor.* Forum för levande historia. <https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/forintelselager/sobibor>

Karlsson, I. (2010-2011). *Treblinka.* Forum för levande historia. <https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/forintelselager/treblinka>

Latosinski, M. (2004). *Litzmannstadt Ghetto.* <http://www.lodz-ghetto.com/>

Szymański T. (10 juni 2019). *Noma cases among the Roma in Auschwitz-Birkenau. Medical Review – Auschwitz.* (M. Kantor, Övers.)
Medycyna Praktyczna. <https://www.mp.pl/auschwitz/journal/english/211091,noma-cases-among-the-roma-in-auschwitz-birkenau>

The Digital Archive of the Roma, RomArchive (u.å). *Alfreda Markowska.* <https://www.romarchive.eu/en/collection/p/alfreda-markowska/>

The Memory of Treblinka Foundation. (2015-2021). *Treblinka: A Place of Remembrance.* <https://pamiectreblinka.pl/en/treblinka-a-place-of-remembrance/>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. (u.å). Holocaust Encyclopedia. *Belzec.*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/belzec?series=23>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Chelmno.*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/chelmno?series=23>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Genocide of European Roma (Gypsies), 1939-1945.*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945?series=19>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Operation Reinhard (Einsatz Reinhard).*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/operation-reinhard-einsatz-reinhard?series=23>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Sobibor.* <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/sobibor>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Treblinka*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/treblinka>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Documentation on the Persecution of Roma (Gypsies).*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/documentation-on-the-persecution-of-roma?series=19>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Genocide of European Roma (Gypsies), 1939-1945.*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945?series=19>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *"Give Me Your Children": Voices From the Lodz Ghetto.*
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/give-me-your-children-voices-from-the-lodz-ghetto>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Lodz.* <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/lodz>

United States Holocaust Memorial Museum, USHMM. Holocaust Encyclopedia. (u.å). *Persecution of Roma (Gypsies) in Prewar Germany, 1933–1939*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/persecution-of-roma-gypsies-in-prewar-germany-1933-1939?series=19>

Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. (u.å). *The Lodz Ghetto – Historical Background*. <https://www.yadvashem.org/articles/general/the-lodz-ghetto-historical-background.html>

Digitala och tryckta publikationer

Arad, Y. (2018). *The Operation Reinhard Death Camps, Revised and Expanded Edition: Belzec, Sobibor, Treblinka*. Indiana University Press.

Arbetsmarknadsdepartementet (2014). *Den mörka och okända historien: vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. (Ds 2014:8) Stockholm: Fritze. <https://www.regeringen.se/49baf8/contentassets/eaac9da200174a5faab2c8cd797936f1/den-morka-och-okanda-historien--vitbok-om-overgrepp-och-krankningar-av-romer-under-1900-talet-ds-20148>

About, I. & Abakunova, A. (mars 2016). *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti. Bibliography and Historiographical Review*. International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA. https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/bibliography_and_historiographical_review.pdf

Bartosz, A. (2010). *Małopolski Szlak Martyrologii Romów*. Tarnów: Muzeum Okręgowe w Tarnowie

Berlekom, H. V. & Lindroth, M. (Red.). (2016). *Den obörda historien: romska och resandeberättelser*. Göteborg: Författarcentrum Väst.

Bruchfeld, S. & Levine, P. A. (2015). *Om detta må ni berätta: en bok om förintelsen i Europa 1933-1945*. (6 uppl.). Stockholm: Forum för levande historia.

Caban, A. & Koper, E. (Red.). (2016). *The History of the Roma and Sinti in the Labour and Death Camp in Belzec*. The Ministry of the Interior and Administration – Program for the integration of the Roma community in Poland for 2014-2020.

Carling, G., Demetri, M., Dimiter-Taikon, A., Lindell, L. & Schwartz, A. (2016). *Romer – 500 år i Sverige: Språk, kultur, identitet*. Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för kultur och kommunikation. <https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:953496/FULLTEXT02.pdf>

Fonseca, I. (i översättning av Ekman, M.) (2016). *Begrav mig stående: zigenarna och deras resa*. Stockholm: Ordfront förlag

Gomes R. (Red.) & Keen, E. (2014). *Right to Remember: A Handbook for Education with Young People on the Roma Genocide*. Council of Europe. <https://rm.coe.int/168008b633>

Gruber, S. D. (Red.). (2009). *Roma Historical and Cultural Heritage Sites in Poland*. (School of Architecture. Paper 99). United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. The College of Arts and Sciences. Syracuse University. <https://surface.syr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=rel>

Grzanka, B. & Grzanka, M. (2016). *The Shadow of the Holocaust. The Beginning of the Operation of the German Kulmbhof Death Camp in Chelmo-on-Ner*. Luboń: Martyrs Museum in Żabikowo.

Grzegorzcyk, A. & Wasowicz, P. (2018). *Kulmbhof Death Camp in Chelmo-on-Ner*. Luboń: Martyrs Museum in Żabikowo.

Hermele, B. & Lein, C. (2020). *Överlevarna: röster från Förintelsen*. Stockholm: Ordfront.

Hirsch, M. (2016). *Det tysta arvet*. Göteborg: JIC Media.

Hoess, R. (2000 [1959]). *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess*. London: Phoenix.

Johansen, J.O. (1990). *Zigenarnas Holocaust*. Stockholm: Symposion.

Johnsson, P. (2019). *Till Förintelsens minnesplatser i Polen. En guide till sex regioner*. Forum för levande historia. https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/forintelsens_minnesplatser_6_platser_190822.pdf

Kapralski, S., Martyniak, M. & Talewicz-Kawiatkowska, J. (2011). *Voices of Memory 7. Roma in Auschwitz*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum

Kalander, B. (1996). *Min mor fånge Z.-4517*. Gällivare: Gällivare kommuns Folkbibliotek.

Kenrick, D. & Puxon, G. (2009). *Gypsies Under the Swastika*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.

Kommissionen mot antiziganism (2015). *Antiziganismen i Sverige: om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet och idag*. Lärarhandledning. (2 uppl.). Stockholm: Kommissionen mot antiziganism.

Kuwalek, Robert (2016) *Death Camp in Belzec*. State Museum at Majdanek.

Köljning, C. & Hultqvist, S. (2014). *Vi är romer*. Lund: LUX.

Lewy, G. (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York, N.Y: Oxford University Press.

- Lundgren, G. (2006). Sofia Z-4513. *Ett seriealbum om romer under förintelsen*. Forum för levande historia (2017). <https://www.levandehistoria.se/material/seriealbumet-sofia-z-4515> [alt.] https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/sofia-z-4515_141015_0955.pdf
- Malmö konsthall (2020). *Cejja Stojka*. Bok från utställningen *Cejja Stojka* på Malmö Konsthall (30.1 - 18.4 2021).
- Matalon Lagnado, L. & Cohn Dekel, S. (1994). *Eldens barn: sanningen om doktor Josef Mengele och twillingarna i Auschwitz*. Malmö: Richter.
- Mattsson, C. & Gerner, K. (2016). *Till Förintelsens minnesplatser i Polen. En resehandledning för lärare*. Forum för levande historia. https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/forintelsens_minnesplatser_resehandledning_for_larare.pdf
- Mensfelt, J. (2018). *Minnesplatsen Auschwitz-Birkenau Besöksguide*. Oswiecim: Państwowe Museum Auschwitz-Birkenau
- Milton, S. (2003). Hidden Lives: Sinti and Roma Women. I E.R. Baer & M. Goldenberg (Red.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust* (s. 53-75). Detroit: Wayne State University Press.
- Nomberg-Przytyk, S. (i översättning av Roslyn Hirsch och redigering av Eli Pfefferkorn & David Hirsch) (1985). *Auschwitz. True Tales from a Grottesque Land*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Reicher, E. (2013). *Country of ash. A Jewish Doctor in Poland 1939-1945*. New York: Bellevue Literary Press.
- Selling, J. (2020). *Frigörelsen. Romers och resandes emancipation i Sverige och andra länder*. Stockholm: Carlssons
- Sereny, G. (2000). *Vid avgrunden: från barnhärtingsmord till folkförintelse*. Stockholm: Ordfront.
- Weiss-Wendt, A. (Red.). (2015). *The Nazi genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York: Berghahn Books.
- Winter, W. (översatt och nedtecknad av Robertson, S.) (2013). *Winter Time: Memoirs of a German Sinto who survived Auschwitz*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Wróbel, K. (2009). The Roma Inside the Warsaw Ghetto 's Walls. *CzasKultury/English* 6/2009
- Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. (u.å). *Rumkowski, Mordechai Chaim*. https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205839.pdf
- Österberg, O. (maj 2019). *Uppfattningar om Förintelsen*. (2019). Forum för levande historia. <https://www.levandehistoria.se/material/uppfattningar-om-forintelsen> [alt.] https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/rapport-uppfattning_om_forintelsen_190524_slut.pdf

Bildkällor

- s.9 Cejja Stojka: Christa Schnepf
- s.14 Robert Ritter: Bundesarchiv/Unknown
- s.15 Sjuksköterskan och antropologen Eva Justin: Bundesarchiv/Unknown
- s.20 Romer i väntan på dokumentation: USHMM
- s.22 Pábud Siedlce
- s.24 Hanna Brzezinska: Privata bilder
- s.30 Alfreda Markowska: Wikimedia
- s.33 Romska barn i Warsawa: USHMM
- s.34 Umschlagsplatz: Yad Vashem
- s.34 Umschlagsplatz idag: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.35 Sönderbombade Warsawgettott: USHMM
- s.37 Monument Treblinka I: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.38 Franz Stangl i ridstövlar: USHMM
- s.43 Gettot i Łódź: USHMM
- s.45 Minnesmonument i Łódź: Fotograf Josefina García Hultqvist

- s.45 Smedjan i Łódź: Yad Vashem
- s.47 Minnesmonument framför stationshuset vid Radegast: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.49 Gasvagn av typen som användes i Chełmno: Yad Vashem
- s.50 Minnessten i Chełmno: Forum för Levade historia
- s.53 Wicia Mutto: Fotograf Maja Kristin Nylander
- s.54 Etnografiska museet i Tarnów: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.55 Trämonument Borzęcin Dolny: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.55 Stenmonument i Borzęcin Dolny : Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.57 Minnesmonumentet i Szczurowa: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.58 Minnesmonument i Żabno: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.60 Bronislaw Kwiek: Fotograf Maja Kristin Nylander
- s.61 Samlingsgrav i Bielcza: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.63 Settela Steinbach: Chronos
- s.65 Rekvisitionsblankett Auschwitz II: The State Museum Auschwitz-Birkenau in Oświęcim
- s.68 Minnesplats i Birkenau: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.68 Minnesplats i Birkenau: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.69 Minnesmonument i BIIe: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.73 Walter Winter: Documentation and Cultural Center of German Sinti and Romas, Heidelberg
- s.77 Sofia Brzezinska: Privata bilder
- s.79 Man med armbindel: USHMM
- s.80 Romer utanför Bełżec: USHMM
- s.81 Minnesmonument vid fd massgrav: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.81 Lada i Bełżec: Fotograf Josefina García Hultqvist
- s.82 Lada i Bełżec: Fotograf Josefina García Hultqvist

Forum för levande historia är en myndighet under Kulturdepartementet. Vårt uppdrag är att vara ett nationellt forum som ska främja arbete med demokrati och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen.

www.levandehistoria.se

Bilaga 1

Bilder

s.9 Bildkälla: Ceija Stojka: Christa Schnepf

s.14 Bildkälla: Robert Ritter: Bundesarchiv/Unknown

s.15 Bildkälla: Sjuksköterskan och antropologen Eva Justin: Bundesarchiv/Unknown

s.20 Bildkälla: Romer i väntan på dokumentation: USHMM

ANORDNUNG

Betr.: Umsiedlung der in der Kreishauptmannschaft Siedlce ansässigen Zigeuner in den jüdischen Wohnbezirk in Siedlce.

AUF GRUND DER VERORDNUNG ÜBER AUFENTHALTSBESCHRÄNKUNGEN IM GENERALGOUVERNEMENT VOM 13.9.1940 (VBL GG I S. 288) ORDNE ICH FOLGENDES AN:

1) Alle in der Kreishauptmannschaft Siedlce wohnenden Zigeuner haben bis zum 15. Juni 1942 mittags 12 Uhr ihren Wohnsitz in den jüdischen Wohnbezirk in Siedlce zu verlegen.

Alle Zigeuner sind bei dem Betreten des jüdischen Wohnbezirks zu entlausen. Fleckfieberkranke Zigeuner sind in das jüdische Krankenhaus zu überführen.

Wohnungen werden den auf Grund dieser Anordnung zustehenden Zigeunern durch den Judenrat in Siedlce zugewiesen.

2) Alle Zigeuner haben ab 1.6.1942 eine 10 cm breite weisse Binde, die mit einem grossen lila „Z“ zu versehen ist, am rechten Arm zu tragen. Binden werden vom Judenrat in Siedlce beschafft und den Zigeunern gegen Bezahlung ansgehädigt.

3) Zigeuner, die dieser Verordnung zuwiderhandeln, werden auf Grund der Verordnung über das Verwaltungsstrafverfahren vom 13.9.1940 (VBL GG I S. 300) mit Geldstrafe bis zu 1000,- ZL, im Nichtbeitragsfall mit Haft bis zur Höchstdauer von 3 Monaten bestraft.

Dieselben Strafen treffen diejenigen, die Zigeunern die Unterquart oder Verpflegung des Verweilens ausserhalb des jüdischen Wohnbezirks ohne Genehmigung der zuständigen Stelle ermöglichen.

Siedlce, den 23. Mai 1942.

GEZ. **DR. SEEMANN**

ZARZĄDZENIE

Dotyczy: Przesiedlenia zamieszkałych w powiecie siedleckim cyganów do dzielnicy żydowskiej w Siedlcach.

NA PODSTAWIE ROZPORZĄDZENIA O OGRANICZENIACH POBYTU W GENERALNYM GUBERNATORSTWIE Z DNIA 13 WRZEŚNIA 1940 R. (DZ.R.G.G.I. STR. 288) ZARZĄDZAM:

1) Wszyscy cyganie zamieszkałi w powiecie siedleckim winni przeprowadzić się do dzielnicy żydowskiej, w Siedlcach do dnia 15 czerwca 1942 r. godz. 12-tej.

Przy wkroczeniu do dzielnicy żydowskiej należy wszystkich cyganów odwzawić, a chorych na tyfus plamisty umieścić w szpitalu żydowskim.

Mieszkania przewidzieli przeprowadzającym się cyganom Rada Żydowska w Siedlcach.

2) Od 1-go czerwca 1942 r. winni wszyscy cyganie nosić na prawym rękawie białą opaskę szerokości 10 cm z literą „Z“ w lilowym kolorze. Opaski te będą dostarczone przez Radę Żydowską i wydawane za opłatą.

3) Cyganie, którzy przeciwdziałają niniejszemu zarządzeniu, karani będą na podstawie rozporządzenia o postępowaniu karno-administracyjnym z dnia 13.9.1940 (Dz. Rozp. G.G.I. str. 300) grzywną do zł. 1000.-, w razie nieściągalności aresztem do 3 miesięcy.

Te same kary ponoszą osoby, które przez udzielenie noclegu lub pożywienia, umożliwiają cyganom pobyt poza dzielnicą żydowską bez zezwolenia właściwego Urzędu.

Siedlce, dnia 23 maja 1942 r.

PODP. **DR. SEEMANN**

s.24 Bildkälla: Hanna Brzezinska: Privata bilder

s.30 Bildkälla: Alfreda Markowska: Wikimedia

s.33 Bildkälla: Romska barn i Warsawa: USHMM

s.34 Bildkälla: Umschlagsplatz: Yad Vashem

s.34 Bildkälla: Umschlagsplatz idag: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.35 Bildkälla: Sönderbombade Warsawgettot: USHMM

PAMIĘCI
ROMÓW I SINTI
ZAMORDOWANYCH PRZEZ NIEMIECKICH OKUPANTÓW
W KARNYM OBOZIE PRACY I OBOZIE ZAGŁADY
W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ
BÓL I CIERPIENIE OBARZABAŁA ZIEMIA,
KTÓRA KRYJE PROCHY TYSIECY NIEMOWNYCH LUDZI.
POCHYLAMY GŁOWY NAD WASZĄ MĘCZENSKĄ ŚMIERCIĄ
ZWIĄZEK ROMÓW POLSKICH Z SZCZĘCINKU
RADA OCHRONY PAMIĘCI WALKI I MĘCZENSTWA
2014 ROK

*Na świecie bywałem,
krótko wędrowałem,
zostałem wierzyną,
na inne bywałem.
Teresa Mirga*

*Pale phuv phiravas
ciuno adaj dzivavas
imar man viciunde
per aver dzivipen.
Teresa Mirga*

RYPPYRYBEN
PAL ROMA I SINTI
ZAMARDEN PELY SASENDYR
DRE BUCITKO STARYBEN I DRE KONCENTRACYNO LAGRO
DRE II BARO MARYBEN
LENGRY DUNJI FROIBEN ZALIJA PHUV,
SAI GARUVEL DRE PESTYR BUTE MANUSEN SALE CHI NA SYS BANGE.
ODDAS BARY PATYV SARE JAMARE MULORENGE SALE-CHINE ZAMARDE.
ORGANIZACJA POLSKIE ROHENERAY TOP DRE SZCZĘCINKU
RADA/PAL ZARHIBEN RYPPYRYBEN MARYBENA I DUNIA
2014 BEIS

*I have been in the world,
I wandered briefly,
I have been called
to other being.
Teresa Mirga*

IN MEMORY
OF ROMA AND SINTI
MURDERED BY THE GERMAN OCCUPIERS IN THE FORCED-LABOUR CAMP
AND IN THE EXTERMINATION CAMP DURING THE SECOND WORLD WAR
PAIN AND SUFFERING OF THE VICTIMS TOOK THE LAND
WHICH HIDES THE ASHES OF THOUSANDS
OF INNOCENT PEOPLE
WE BEND OUR HEADS OVER YOUR MARTYR'S DEATH
POLISH ROMA UNION BASED IN SZCZĘCINKU
COUNCIL FOR THE PROTECTION OF STRUGGLE AND MARTYRDOM SITES
2014

s.37 Bildkälla: Monument Treblinka I: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.38 Bildkälla: Franz Stangl i ridstövlar: USHMM

<p>TU, W KWARTALE ULIC: SULZFELDER STR. (WOJSKA POLSKIEGO), KONDRADSTR. (GŁOWACKIEGO), KRIMINALSTR. (STAROSIKAWSKA) I BLECHGASSE (OBRONCÓW WESTERPLATTE). OD 5 XI 1941 R. DO 12 I 1942 R. ISTNIAŁ OBOZ DLA CYGANÓW (ZIGEUENERLAGER). OKUPACYJNE WŁADZE NIEMIECKIE ZAMKNEŁY W NIM 5000 ROMÓW Z POGRANICZA AUSTRO-WĘGIESKIEGO (BURGENLANDU). WSKUTEK CHOROBY I EGZEKUCJI ZMARŁO PONAD 600 WIĘZNIÓW. POZOSTAŁYCH MIESZKAŃCÓW OD 5 DO 12 I 1942 R. NIEMCY ZAGAZOWALI W OBOZIE ZAGŁADY KULMHOF AM NER (W CHELMNIE NAD NEREM)</p>	<p>AT THIS SITE, GERMAN AUTHORITIES ESTABLISHED A CAMP FOR GYPSIES (ZIGEUENERLAGER) IN THE AREA BORDERED BY SULZFELDER STR. (WOJSKA POLSKIEGO), KONDRADSTR. (GŁOWACKIEGO), KRIMINALSTR. (STAROSIKAWSKA) I BLECHGASSE (OBRONCÓW WESTERPLATTE) STREETS. OF THE 5000 ROMA MEN, WOMEN AND CHILDREN DEPORTED FROM AUSTRIA AND INCARCERATED HERE BETWEEN NOVEMBER 5, 1941 AND JANUARY 12, 1942, OVER 600 DIED FROM DISEASES OR WERE MURDERED IN THE CAMP. THE REMAINING WERE GASSED IN THE DEATH CAMP AT KULMHOF AM NER DURING THE WEEK OF JANUARY 5 TO 12, 1942.</p>	<p>MASKARAL ANDE BUT DROMA- SULZFELDER STR. (WOJSKA POLSKIEGO), KONDRADSTR. (GŁOWACKIEGO), KRIMINALSTR. (STAROSIKAWSKA) I BLECHGASSE (OBRONCOW WESTERPLATTE) KATAR O 5 XI 1941 BERS ZI KO O 12 I 1942 BERS SAS KOTE ROMANO LAGERI (ZIGEUENER LAGER). MANUSA NIAMCOSKRE PHANDADE ANDE 5000 ROMEN KATAR O UNGRO TAJ ANDAJ AUSTRIA. KATAR O NASVALIMO O MUDARIMO MULE O PRAL 600 MANUSA. SO A SILE KARING MANUSA ANDO DIES MASKAR O 5 ZI KO 12 I 1942 BERS O NIAMCO MUDARDAS ANDO GAZO SAS ANDO LAGERI KULMHOF AM NER.</p>
---	---	---

Urząd Miasta Łodzi

s.45 Bildkälla: Minnesmonument i Łódź: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.45 Bildkälla: Smedjan i Łódź: Yad Vashem

s.47 Bildkälla: Minnesmonument framför stationshuset vid Radegast: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.49 Bildkälla: Gasvagn av typen som användes i Chelmno: Yad Vashem

TYM, KTÓRZY CAŁYMI TABORAMI POWEDROWALI DO NIEBA...
 PAMIĘCI OKOŁO 4300 ROMÓW I SINTI Z AUSTRII PRZYWIEZIONYCH DO OBOZU ZAGŁADY KULMHOF
 W STYCZNIU 1942 R. Z GETTA ŁÓDZKIEGO I NASTĘPNIE ZAMORDOWANYCH W TYM SAMYM MIESIACU
 PRZEZ NIEMIECKICH OKUPANTÓW.
 ICH BÓL I CIĘRPIENIE ZABRAŁA ZIEMIA, KTÓRA KRYJE PROCHY TYSIĘCY LUDZI. NIGDY WAS NIE ZAPOMNIMY!
KULTURVEREIN ÖSTERREICHISCHER ROMA, ZWIĄZEK ROMÓW POLSKICH Z SIEDZIBĄ W SZCZECINKU
 RADA OCHRONY PAMIĘCI WALK I MĘCZENSTWA 2016 ROK

GEWIDMET ALLEN, DIE ALS GANZE FAMILIEN IN DEN HIMMEL GEZOGEN SIND...
 ZUM GEDENKEN AN ETWA 4300 ROMA UND SINTI AUS ÖSTERREICH,
 DIE IM JANUAR 1942 AUS DEM GHETTO LITZMANNSTADT IN DAS VERNICHTUNGSLAGER KULMHOF
 VERSCHLEPPT UND DANN IM SELBEN MONAT VON DEN DEUTSCHEN BESATZERN ERMORDET WURDEN.
 IHRE SCHREIE UND LEIDEN NAHM DER ERDBODEN AUF, DER DIE ASCHE TAUSENDEN OPFER VERBIRGT.
 WIR WERDEN EUCH NIE VERGESSEN!
KULTURVEREIN ÖSTERREICHISCHER ROMA, VEREIN POLNISCHER ROMA MIT SITZ IN SZCZECINKU
 RAT ZUR BEWAHRUNG DES GEDENKENS AN KAMPF UND MARTYRIUM, 2016

DOŁENGE SAŁE ODGENE KIE BOLIBEN CEEŁ ROMANE TABOROSA
 RYPYRYBEN SAŁE 4300 ROMA I SINTI THEMESTYR AUSTRIA SAŁE CHINE ZORIASA JANDLE
 KIE KONCENTRACYJNO LAGRO KULMHOF
 DRE JEKTO CHON 1942 BERS DO MANUSZA ISYS JANDLE GETTOSTYR SAŁO SYS
 DRE FORO ŁÓDZ I DRE DO SAMO CHON CHINE ONĘ ZAMARDE PEŁDY SAŁENDYR.
 LENGRY DUKH I ROIBEN ZALIJA PHUV, SAŁ GARUVEŁ DRE PESTYR BUTE MANUŠEN SAŁE CHI NA SYS BANGE
 NA BISTYRASAM TUMENDYR!
KULTURAKEROFARAJN AUSTRIITKE ROMENDAR, ORGANIZACJA POLSKIE ROMENGRY Z.R.P DRE SZCZECINKO
 RADA PAŁ RAKHIBEN RYPYRYBEN MARYBENA I DUKHA, 2016 BERS

LE CILENGE, SAVE OJS FAMILIJA ANDO THEM GELE...
 USO PALGONDOLIPPE UPRE VALAMI 4300 ROMA TAJ SINTI ANDAR I AUSTRIA,
 SAVE ANDO JENERI 1942 ANDAR O GHETO LITZMANNSTADT ANDO LOGERI KULMHOF LEDSCHIM
 TAJ ANDI GLAJCHI MASEK LE NIMTSCHKE NIMCENDAR MURDARDE ULE.
 LENGERI VRISCHTSCHA TAJ LENGERO TIRINIPE I PHUV UPRE LIJA, SAVI O PRAHO ESERI OFFERENDAR GARUL.
 TUMEN MINDIG ANDE AMARO VODSCHI ATSCHNA!
KULTURAKERO FARAJN AUSTRIITKE ROMENDAR, FARAJN POLNISCHI ROMENDAR LE BESCHIPPEHA ANDE SZCZECINEK
 ROT USO UPRE LIKERIPE LE GONDOSTAR UPRO KEJMPINIPE TAJ MARTIRIJUM, 2016

DEDICATED TO THOSE WHO TRAVELLED TO HEAVEN AS ENTIRE FAMILIES...
 IN MEMORY OF SOME 4300 ROMA AND SINTI FROM AUSTRIA, WHO WERE DEPORTED
 FROM THE GHETTO LITZMANNSTADT TO THE EXTERMINATION CAMP OF KULMHOF IN JANUARY 1942
 AND MURDERED BY GERMAN OCCUPANTS THE SAME MONTH.
 THEIR CRIES AND SUFFERINGS WERE TAKEN BY THE EARTH WHICH HIDES THE ASHES OF THOUSANDS.
 WE WILL NEVER FORGET YOU!

CULTURAL ASSOCIATION OF AUSTRIAN ROMA, POLISH ROMA UNION BASED IN SZCZECINEK
 COUNCIL FOR THE PROTECTION OF STRUGGLE AND MARTYRDOM SITES 2016

s.53 Bildkälla: Wicia Mutto: Fotograf Maja Kristin Nylander

s.54 Bildkälla: Etnografiska museet i Tarnów: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.55 Bildkälla: Trämonument Borzęcin Dolny: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

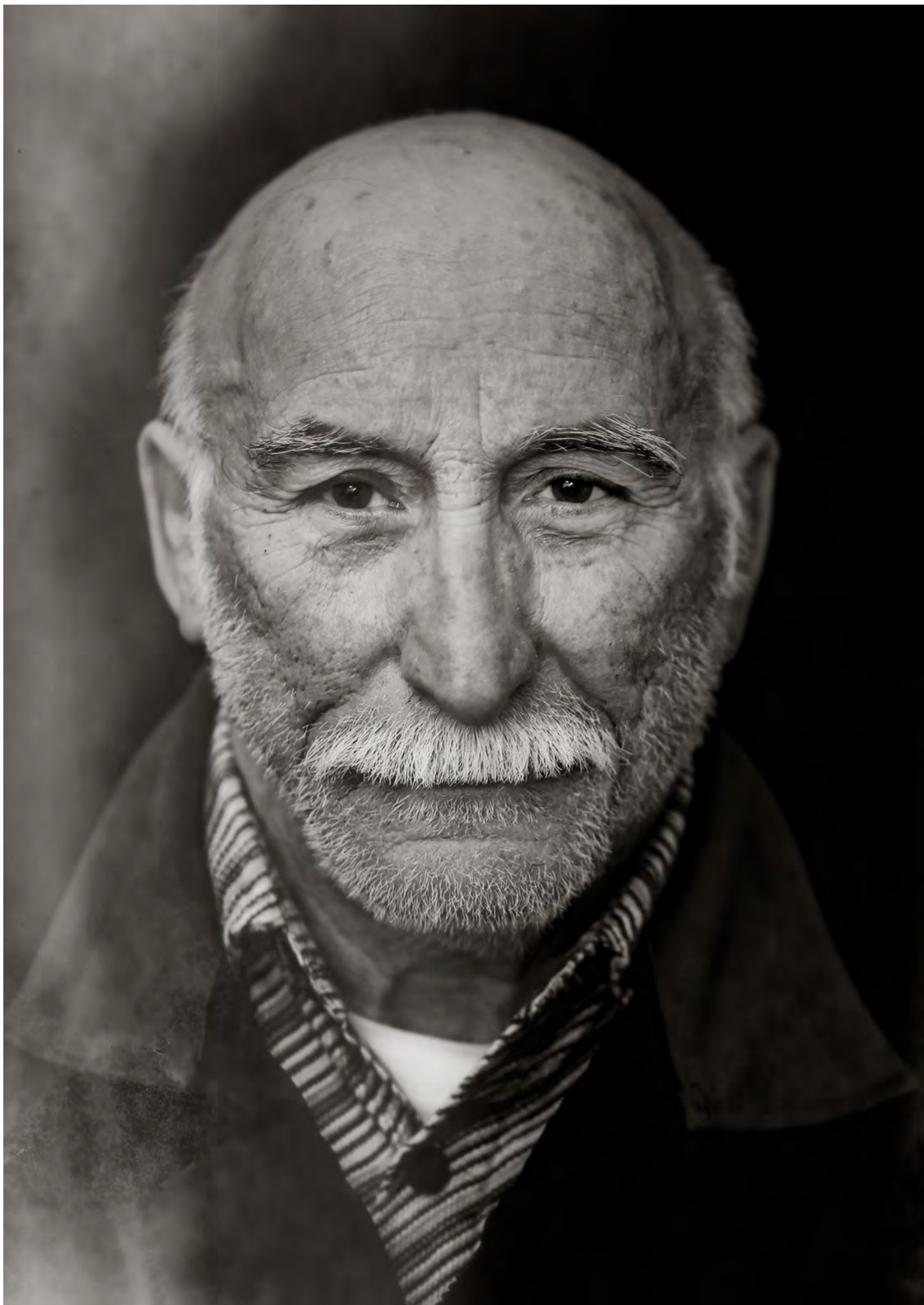
s.55 Bildkälla: Stenmonument i Borzęcin Dolny : Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.57 Bildkälla: Minnesmonumentet i Szczurowa: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.58 Bildkälla: Minnesmonument i Żabno: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.60 Bildkälla: Bronislaw Kwiek: Fotograf Maja Kristin Nylander

s.61 Bildkälla: Samlingsgrav i Bielcza: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.63 Bildkälla: Settele Steinbach: Chronos

29. JUN. 1944 8. 7

Hyg.-bakt. Unters.-Stelle
der Waffen-SS, Südost

Auschwitz OS., am 29. Juni 1944.

Anliegend wird übersandt:

46574/VIII/150
(12-jähriges Kind)

Material: **Kopf einer Leiche** entnommen am

zu untersuchen auf **Histologische Schnitte**

Name, Vorname:

Dienstgrad, Einheit: **siehe Anlage**

Klinische Diagnose:

Anschrift der einsendenden Dienststelle: **H.-Krankenbau
Zigeunerlager Auschwitz II, B II e**

Bemerkungen:

Der 1. Lagerarzt

K.L. Auschwitz II

L. Mengele
SS-Hauptsturmführer.
(Stempel, Unterschrift)

69/47

s.68 Bildkälla: Minnesplats i Birkenau: Fotograf Josefina García Hultqvist

s.68 Bildkälla: Minnesplats i Birkenau: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.69 Bildkälla: Minnesmonument i Bille. Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.73 Bildkälla: Walter Winter, Documentation and Cultural Center of German Sinti and Romas, Heidelberg

s.77 Bildkälla: Sofia Brzezinska: Privata bilder

s.79 Bildkälla: Man med armbindel: USHMM

s.80 Bildkälla: Romer utanför Betžec: USHMM

PAMIĘCI
ROMÓW I SINTI
OFIAR NIEMIECKIEGO
NAZISTOWSKIEGO
OBOZU PRACY
W BEŻCZU
ZAMORDOWANYCH
ORAZ ZMARŁYCH
Z GŁODU
I WYCIENCZENIA
W OKRESIE
MAJ-LIPIEC
1940 ROKU

REPERIBEN,
PATYW ROMENGE
KHETANE HINTENGE
SO CIENE
ZAMARDE BOKHASA
PHARE BUĆ ENSA
MARIBNASA
PATYW LENGE
ZAMARLENGE DRE
NACIONALISTYC NO
SASYTKO LAGRO,
ADAJ DRE BEZLEC,
MAJUNESTYR KTE
NIJAL 1940 BERS

DEM GEDENKEN
AN ROMA UND SINTI,
OPFER DES DEUTSCHEN
NATIONAL-
SOZIALISTISCHEN
ARBEITSLAGERS
IN BEZLEC,
DIE VON
MAI BIS JULI 1940
ERMORDET,
ZU TODE GEHUNGERT
ODER GEQUALT
WURDEN

s.81 Bildkälla: Minnesmonument vid fd massgrav: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

s.81 Bildkälla: Lada i Bełżec: Fotograf Josefina Garcia Hultqvist

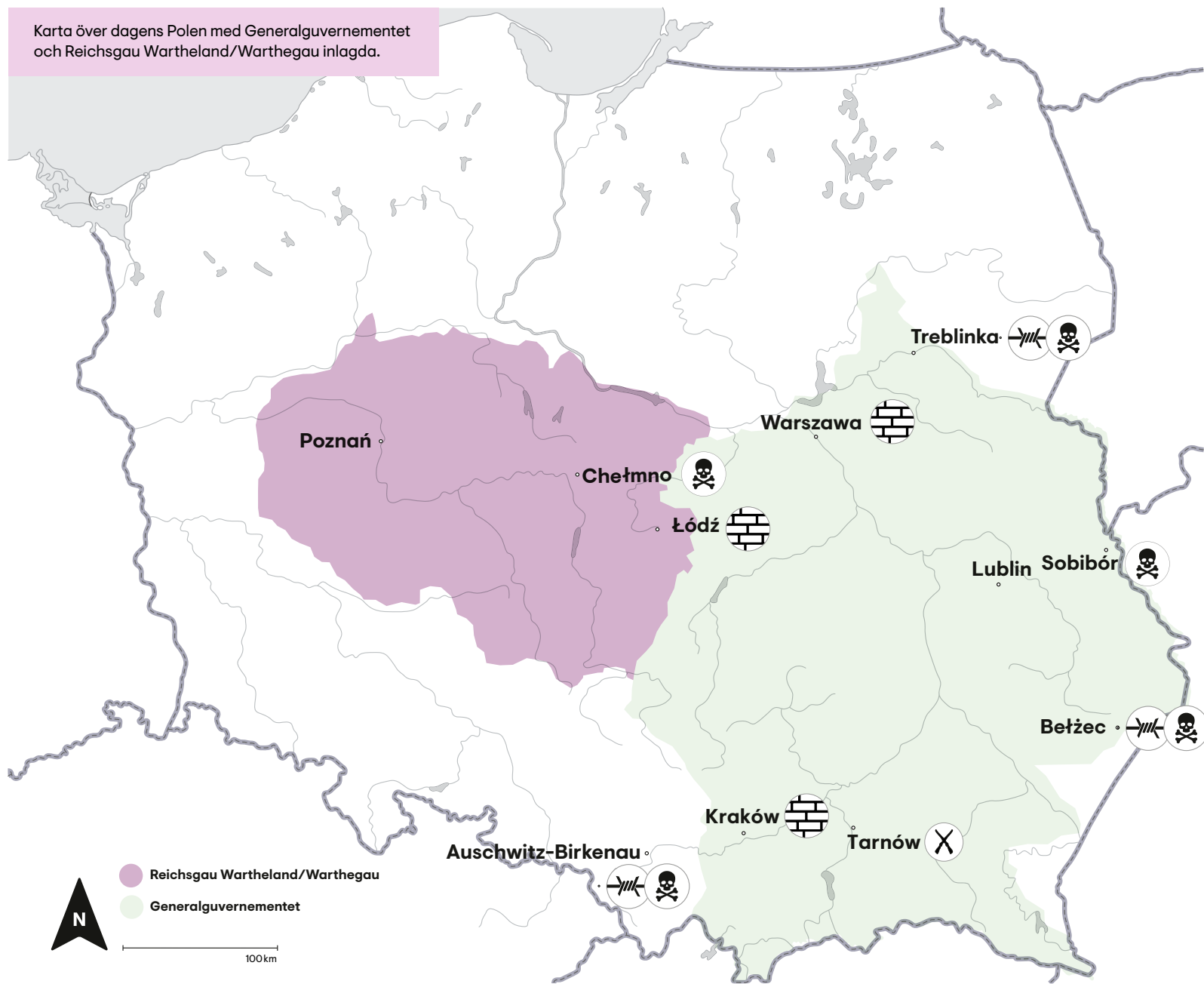

s.82 Bildkälla: Lada i Beżec: Fotograf Josefina García Hultqvist

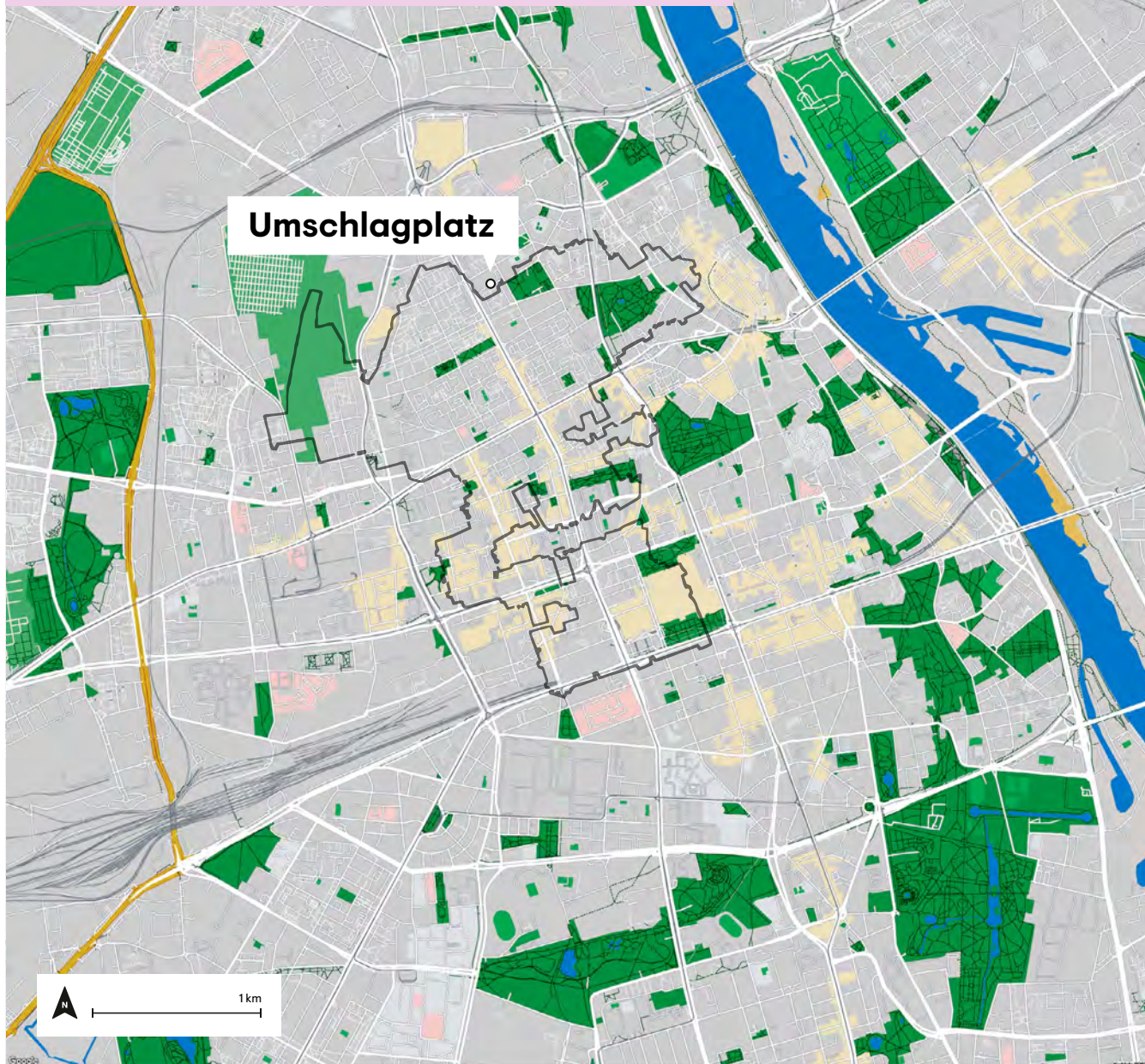
Bilaga 2

Kartor

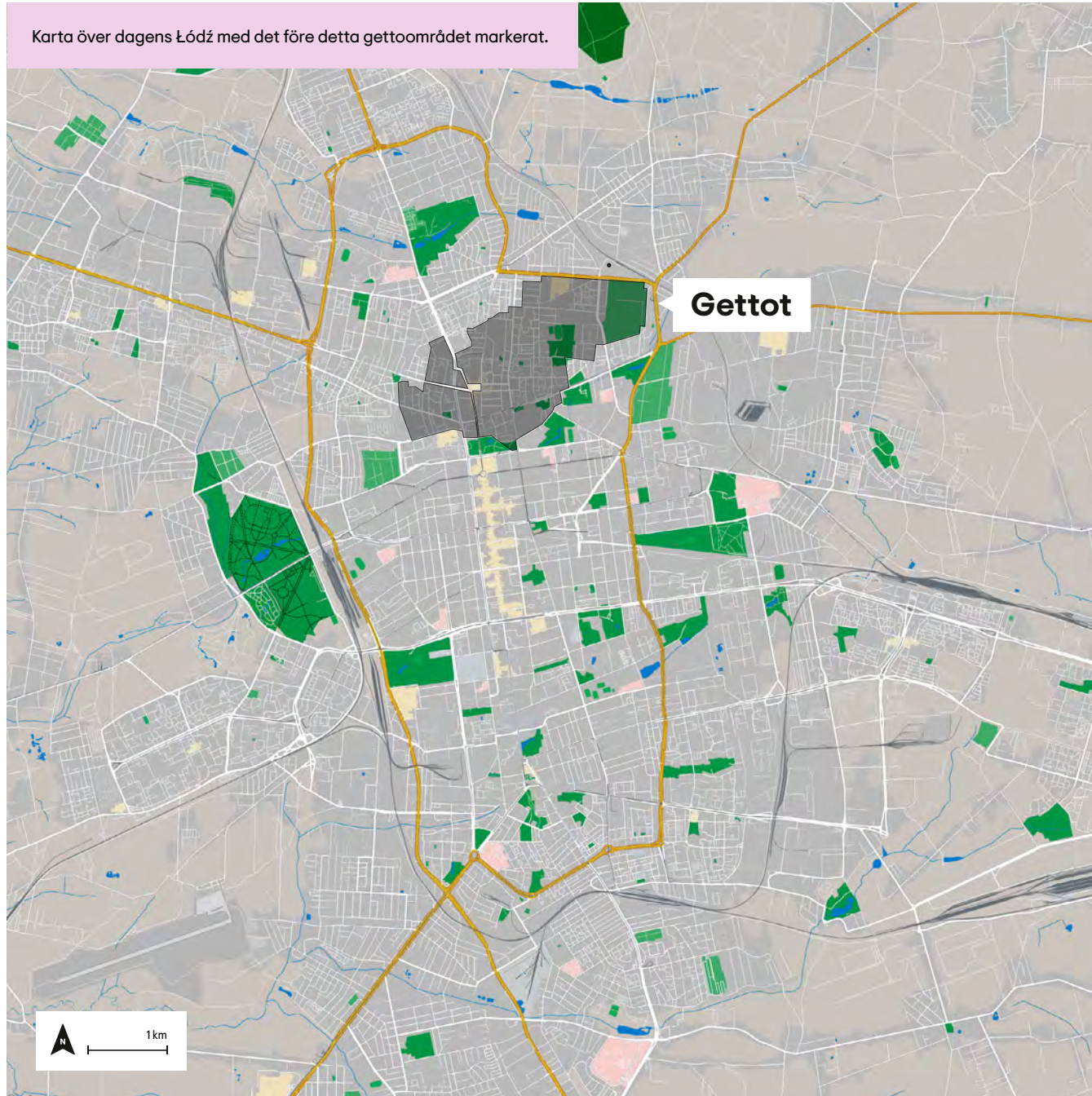
Karta över dagens Polen med Generalguvernementet och Reichsgau Wartheland/Warthegeu inlagda.

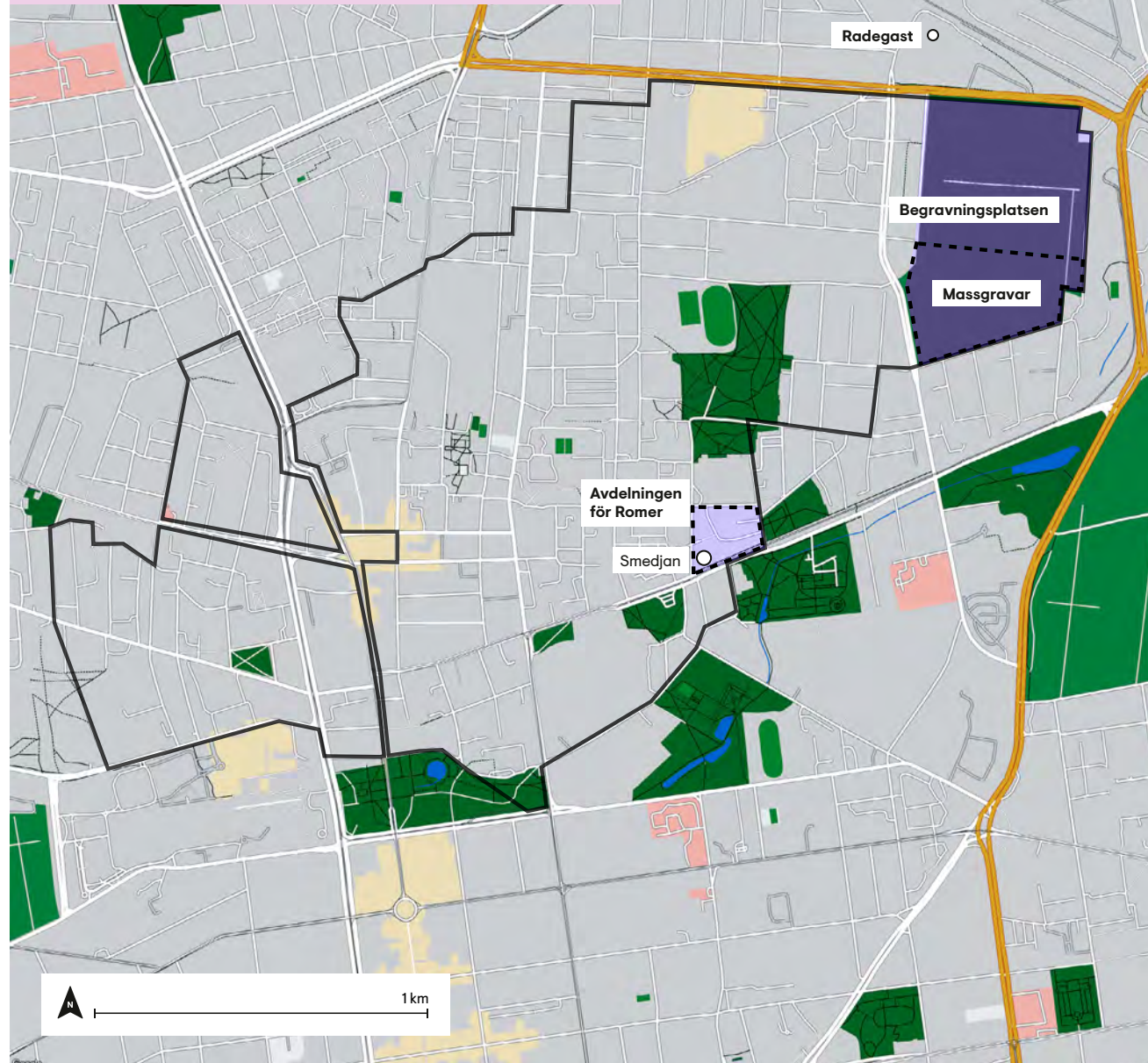
Karta över dagens Warszawa med det före detta gettoområdet och Umschlagplatz (omlastningsplatsen för deportationer till förintelslägret Treblinka) markerade.

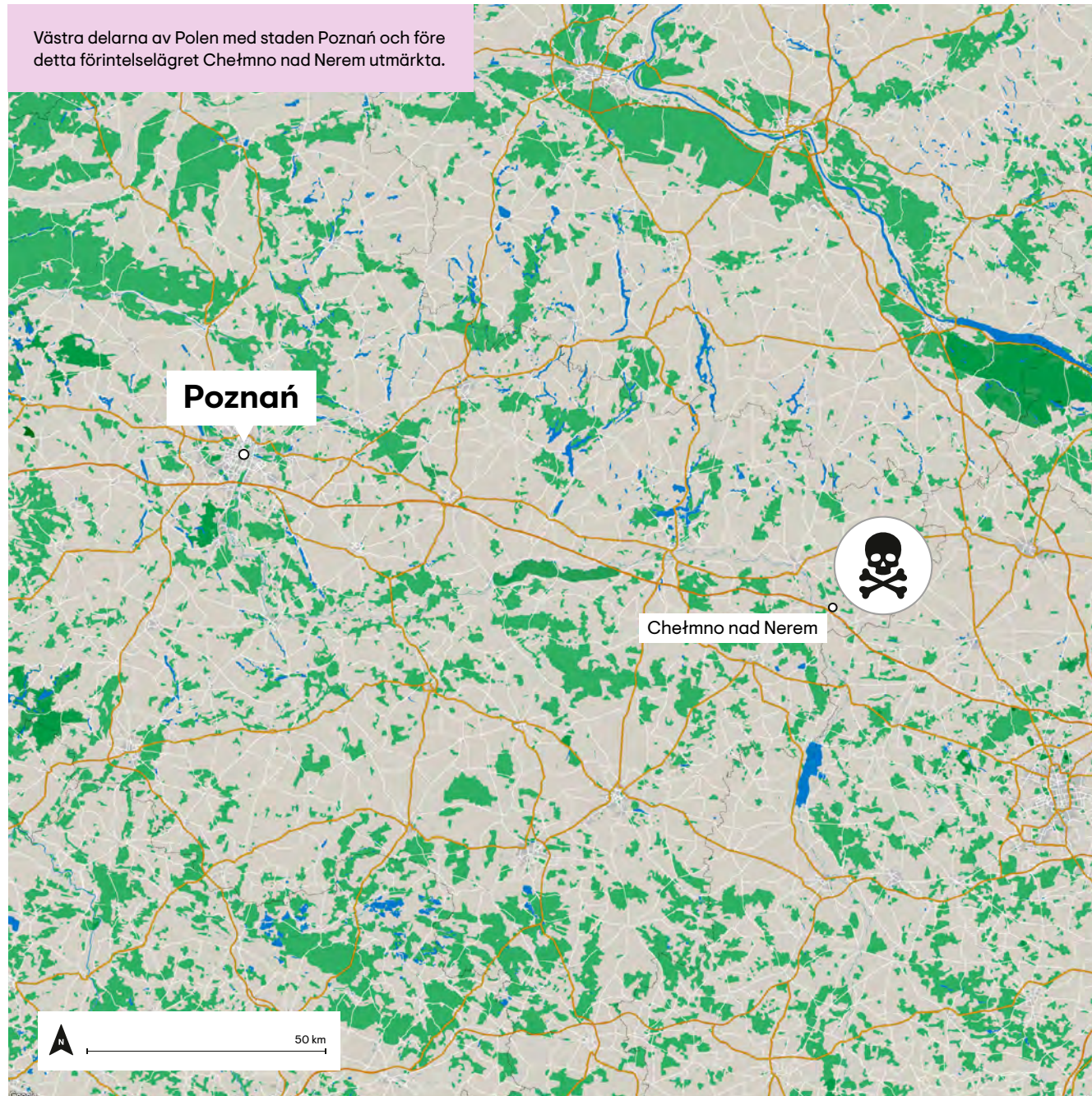
Karta över dagens Łódź med det före detta gettoområdet markerat.

Det före detta gettoområdet i Łódź. Den romska avdelningen, samt den före detta smedjan (idag det romska museet) är markerade.

Västra delarna av Polen med staden Poznań och före detta förintelslägret Chełmno nad Nerem utmärkta.

Södra Polen med Kraków, förintelselägret Auschwitz-Birkenau, samt orterna Szczurowa, Żabno, Borzęcin Dolny, Bielcza och Tarnow som alla har starka kopplingar till historien om folkmordet på romer i denna del av landet.

Karta över dagens östra Polen. Staden Lublin med närliggande autentiska platser markerade: Sobibór (förintelsläger), Majdanek (koncentrations- och förintelsläger), arbetslägret Bełżec och förintelslägret Bełżec, samt träningskolan för lägervakter Trawniki.

